

ખંડ-કાવ્યો.

રચનાર:

સા. દીપકબા દેસાઈ,

‘સ્તવનમંજરી’નાં લેખિકા.

શ્રી. મંજુલાલ મજસુંદારના ‘પ્રવેશક’ સહિત.

વિવરણ સહિત

પ્રસિદ્ધ કરનાર:

કુલીનચંદ્ર હીમતભાઈ દેસાઈ,

બી. એ.

સંવત ૧૯૮૨.

ઇ. સ. ૧૯૨૬.

મૂલ્ય દસ આના.

સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.

29513

ધી લક્ષ્મી ઇલેક્ટ્રિક પ્રિન્ટર્સ પ્રેસ કંપની લિમિટેડ.-વડોદરા ભાવિકાસેના
ગણીમાં પટેલ હોટલાલ લાલભાઈએ પ્રકાશક માટે છાપ્યું.

તા. ૧-૪-૨૬.

શુદ્ધિપત્રક.

પ્ર.ક્ર.	શીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨	૧૧	મ્હં	મ્હેં
૪	૫	સિધાવિયા!	સિધાવિયા :
૫	મારજનમાં શીટી ૧	—	અનુબ્ધુપ્ :
૭	૫	સ-મુખ	સન્મુખ
૮	૭	જ્યેત્સના સમાન	સૌદામિની શી
૧૦	૧	સવલુ' મૃગ !	સુવલુ' મૃગ !
	૮	સળગા	સળગી
૧૪	૧૭	રહા;	રહો;
૧૫	૪	વિનતા	વિનતી
	૭	કૌપિન	કૌપિન
૨૧	૮	તુળ	તુજ
	૧૪	જજર	જજર
૨૮	૧૬	વધા	વધા
	૧૮	આશિર્વાદ	આશીર્વાદ
૩૮	૩	વષા	વર્ષા
	૪	કાદ	કદિ
૪૫	૧૧ ના મારજનમાં	અ પ્	અનુબ્ધુપ્
૪૬	૧૨	પંચવરનુ'	પંચવગરનુ'
	૧૩	કહેવા	કે'વા
	૧૫	દિયો	દ્યો
૫૬	૨૦	પદ પદ્મમાંદી	પદ-પદ્મમાંદી
૬૧	૧	ધર્માંસદને	ધર્માંસદને
૬૩	૭	વિસ્તારે	વિસ્તરે

	૧૦	ગે	ગૈ
૬૪	૧	—	(જોયા જગત ધુમી...એ ઢાળ)
૭૫	૨	દેવીઓ	દેવીઓ શબ્દ ઓછો ગણવો.
૭૭	૨	ના મારજીનમાં સોરઠો—	ત્રીજી લીટીના મારજીનમાં સોરઠો વાંચવું.
૮૦	૧૨	મ્હોત	મ્હાત
૮૭	૨	લોહી	લોહો
૮૮	૧	હૃદયમાં	હૃદયમાં
૮૩	૧૯	સાદામિની	સૌદામિની
૯૯	૧૦	ફૂલથી	ફૂલેથી

પ્રસ્તાવના.

‘સ્તવનમંજરી’ નાં સ્તવનોના પહેલા સંગ્રહ પછી લેખિકાનો આ ખીજો કાવ્યસંગ્રહ પ્રકાશમાં મૂકતાં, આનંદ અને ક્ષોભની મિશ્ર લાગણી થાય છે. આનંદ એટલા પૂરતો કે ભક્તિનાં પદ રચવાનો મહાવરો એકલાં ભજનોથી નથી અટક્યો; પરંતુ ખીજા વિષયોના પ્રદેશ તરફ લેખિકાની દૃષ્ટિ ખૂલવા માંડી છે. ક્ષોભ એટલા માટે થાય છે કે આ ‘ખંડકાવ્યો’માં વિષયોનું વૈવિધ્ય છતાં, તેમાંના વિચારો અને કલ્પનાનો અંશ સાહિત્યરસિક વાંચકવર્ગને ગમશે કે નહિ.

છતાં સળંગ કાવ્યો તરીકે, એક વસ્તુ લખીને જ ઉપર આખું કાવ્યચિત્ર દોરવાના પ્રયાસ તરીકે, આ ‘ખંડકાવ્યો’ નો સંગ્રહ ટૂંકાં કાવ્યો અને ટૂંકા રાસ વાંચી કંટાળતો જનસમાજ એક વાર વાંચી જવાની ઉદારતા ખતાવશે તો જરૂર લેખિકાનો શ્રમ સાર્થક થયો ગણાશે; અને તે દ્વારા લેના ઉત્સાહનું પોષણ પણ કરી શકશે.

કવિતા મૂળ અધરો વિષય છે. તેમાં વળી સંસ્કૃત છંદોનો જ ઉપયોગ, તે સાથે સંસ્કૃત સર્ગબદ્ધ કાવ્યોની શૈલીનું અનુકરણ કેટલાકને કદાચ નહિ પણ રૂચે; અને શિષ્ટ કાવ્યોનો આદર્શ નજર આગળ રાખી રચેલાં આમાંનાં કાવ્યો, કેટલાકને નીરસ પણ લાગે એવો ભય રહે છે.

આ બધી પરિસ્થિતિનો કંઈક વિચાર કરી, જેવાં છે તેવાં આ કાવ્યોનું કેવલ રસગ્રાહક દૃષ્ટિથી લખેલું “વિવરણ” પુસ્તકને છેડે જોડવાની ધૃષ્ટતા કરી છે. અધરા શબ્દોના અર્થ પણ તેમાં જ આપી દીધા છે.

આ સંગ્રહમાંનાં કેટલાક કાવ્યો આ પહેલાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં હતાં, તેને નવેસર સુધારી તથા ખીજાં કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ ઊમેરીને, આ સંગ્રહ તૈયાર થયો છે.

	૧૦	ગે	ગૈ
૬૪	૧	—	(જોયા જગત ધુમી...એ ઢાળ)
૭૫	૨	દેવીઓ	દેવીઓ શબ્દ ઓછો ગણવો.
૭૭	૨	ના મારજીતમાં સોરઠો—	ત્રીજી લીંટીના મારજીતમાં સોરઠો વાંચવું.
૮૦	૧૨	મ્હોત	મ્હોત
૮૭	૨	લોહી	લોહી
૯૮	૧	હૃદયમાં	હૃદયમાં
૯૩	૧૯	સાદામિની	સૌદામિની
૯૯	૧૦	ફૂલથી	ફૂલથી

આ ઉપરાંત શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી. એમ. એ. એલ. એલ.
 બીની 'મોહનરીવ્યુ'માંની નોંધ તથા શ્રી. મક્રંભાઈ હરગોવિન્દદાસ
 કાંટાવાળા એમ. એ. નો 'સાહિત્ય'માંના સમાલોચના-એ બન્ને દિવસોજ
 લખાણોથી લેખિકાને ખૂબ પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું. સારા જ અભિપ્રાય
 લખવા માટે નહિ, પરંતુ 'દિવસોજ' અભિપ્રાય લખવા માટે-એ
 મુરખ્ખીઓનો આભાર માનવો ઘટે છે.

છેવટમાં, 'સ્તવનમંજરી' વખતે લેખિકાનો "પરિચય" કરાવનાર
 શ્રી. ભાઈ મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર. ખી. એ. એલ. એલ. ખીએ
 આ પ્રસંગે પણ "પ્રવેશક"નો લેખ લખી આપીને તથા પુસ્તકના
 પ્રકાશનમાં કેટલીક અગત્યની સાહાય્ય આપીને લેખિકા ઉપર મહદ્
 ઉપકાર કર્યો છે. તે બદલ તેમનો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે.

આ સ્થળે ખીન્ન પણ કેટલાંક માસિકો તથા સાપ્તાહિકોએ લેખિકાની
 કેટલીક કવિતાને સ્થાન આપવાની જે ઉદારતા બતાવી છે, તેમનો પણ
 ભેગો ઉપકાર અહીં માનવામાં આવે છે.

અધિક ચૈત્ર પૂર્ણિમા
 સં. ૧૯૮૨;
 રાજમહેશ રોડ-વડોદરા.

}

કુલીનચંદ્ર હીમતભાઈ ઢસાઈ.

આ ‘ખંડકાવ્યો’ નો સંગ્રહ આ સ્વરૂપમાં તૈયાર થવામાં, કેટલાંક ખાસ નિમિત્તો ઉપકારક નિવડ્યાં છે; તેની નોંધ લઈએ.

‘સ્તવનમંજરી’નાં છેક શરૂઆતનાં કાવ્યોને કોઈક સખ્ત ટીકાએ ઊગતાં જ દાખી દીધાં હોત, તો કદાચ આ ખીજા સંગ્રહનો જન્મ પણ થવો અશક્ય હતો. વિવેચન એટલે એકલું ગુણદર્શન જ નહિ; પરંતુ મીઠાશથી કરાવેલું દોષદર્શન પણ ખરું. પુસ્તકનું એકાદ સારું તત્ત્વ ઊંચકી લઈ તેને યોગ્ય રીતે વખાણવામાં, અને સાથે સાથે દોષ ન આવી જાય તે માટે સાવધાનતા રાખવાની સૂચના કરવામાં સારા વિવેચકનું કર્તવ્ય રહેતું છે.

એવા એક સારા વિવેચકના દૃષ્ટિબિન્દુથી, એક ઊગતા લેખક તરફ—એક ઊગતાં અલેખક તરફ સહાનુભૂતિની નજરે જોનાર કેટલાક સહૃદયી સજ્જનોએ જે પ્રોત્સાહન આપ્યું છે તેમનો ઉપકાર, લેખિકાની વતી પ્રકટ કરવાની આ તક હું લઉં છું.

‘પૂર્વસ્મરણ’નું પહેલું કાવ્ય ‘રાજા દશરથની અંત ઘડી’ના નામથી ‘દ્વાન્તમાલા’ના સ્થાવરકવ્યક્રમાં શ્રી પ્રો. ખલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર ખી. એ. એ દાખલ કરીને ખૂબ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. તે સિવાય, એ સહૃદયી કવિ—પણિતે ખીજાં કાવ્યો રચવામાં માર્ગદર્શન થાય તેવી ફેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ કરીને, તથા કેટલાંક કાવ્યોમાં સુધારા સૂચવીને લેખિકાના અભ્યાસમાં શિષ્ટતા લાવવાની જે હોંસ ખતાવી છે તે બદલ તેમનો જાહેર ઉપકાર માનવાની તક અહીં લીધી છે.

ખીજા સજ્જનોમાં “ગુણસુંદરી”ના પહેલા ઉત્સાહી તંત્રી શ્રી જકૃબ્બણ નાગરદાસ વર્મા, એમ. એસ સી, ખાર. એટ. લા. તથા “શારદા”ના તંત્રી અને લોકસાહિત્યના પ્રચારકકવિ શ્રી. ગોપુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા—એ બન્નેએ એમનાં માસિકોમાં જે સત્કાર આપ્યા કર્યો છે તે બદલ લેખિકા તેમની ખાસ ઋણી છે.

મહારી સ્વર્ગસ્થ પુત્રી

અહિત ધર્મજાબાલાનાં

સ્નેહસમરણને

અર્પણ.

સાંકળિયુ.

પ્રસ્તાવના.

અર્પણ કાવ્ય.

“પ્રવેશક” લેખક—મંજુલાલ મજસુદાર.

અંક કાવ્યો:—

	પૃષ્ઠ.
૧ પૂર્વ-સ્મરણ	૧
૨ ચિત્ર-દર્શન	૫
૩ વિજ્યાદશમી	૧૩
૪ ગર્વખંડન	૧૬
૫ ગર્વખંડન	૨૩
૬ ગિરનારનો યોગી	૨૭
૭ પાંચાલીના જીવન-પ્રસંગો	૩૨
૮ દયાનું અરણ્ય	૪૧
૯ જયદ્રથ વધ	૪૪
૧૦ ભીષ્મ સ્તવરાજ	૪૯
૧૧ સ્વધામ ગમેન	૫૩
૧૨ ધર્મ-સંકટ	૫૮
૧૩ સાધવી રાજુલ	૬૧
૧૪ પતિવ્રતા	૬૫
૧૫ પરમાર જગદેવ	૭૦
૧૬ નવરોઝ	૭૯
૧૭ કૃષ્ણાકુમારી	૮૩
૧૮ માન-ભંગ	૮૬
૧૯ બલિદાન	૯૦
૨૦ જોડર	૯૪
વિવરણ: લેખક—કુલીનચંદ્ર દેસાઈ	૯૭

મહારી સ્વર્ગસ્થ પુત્રી

અહિત ધર્મજ્ઞાતાનાં

સ્તોત્રમરણને

અર્પણ.

અર્પણ કાવ્ય.

(તોટક)

અહાર્યારિણી ! અક્ષયધામ ગઇ,
ચિર શાન્તિ દીસે મળી જ્ઞેન ! તહીઃ
ક્યમ આપ્તજનો હૃદયેથી ખસ્યાં ?
પ્રિય બાન્ધુતણાં સ્મરણો ન થયાં ?

સુખી રે' તું બલે સુરભુવનમાં,
નવ આધિઉપાધિ નડે તનમાં;
સ્મરણો મીઠડાં તુજ આત્મનતાં;
સરલા ! સ્મરી હા ! જૂરું અંતરમાં.

કંઈ લહાવ લીધો નહિ જન્મ ધરી,
ગઇ “માધવ ! શ્યામસ્વરૂપ !” સ્મરી;
ફૂલપાંખડલી કરમાઇ અરે !
પ્રતિમા મધુરી નિરખું કંહી એ ?

શમતા અહ ! ક્યાં વિસરાઇ જતી ?
નવ એહ વિચાર ખૂટે મનથી;
ઉર-મન્દિરમાં પ્રિયમૂર્તિ ખડી,
રત્નકાવ્ય સમર્પું તહને મીઠડી !

“ પ્રવેશક. ”

આજથી લગભગ બે વર્ષ ઉપર “સ્તવનમંજરી”નાં લેખિકા-
તરીકે સૌ. દીપકબા દેસાઈએ પોતાના કાવ્ય-પ્રયાસોની પહેલી કૃતિ
સાહિત્યની ક્ષુદ્રછાયામાં પ્રકાશી હતી. ત્યાર પછીના બે વર્ષના ગાળામાં
એમનો કાવ્યરોપ ઠીક વધ્યો કહેવાય.

‘મંજરી’નો ‘પરિચય’ કરાવતાં લખાયું હતું કે: “લેખિકાની કવિતા-
ની વસન્ત મૈત્રી બેઠી છે. જે ઋતુમાં ખીજ કવિઓની કાવ્યવત્સપતિ
ફૂલ અને ફૂલના બારથી લગી પડે છે, તે જ ઋતુમાં એમની પાસેથી તો
મૃદુ મુગધવતી મંજરી આપણને મળી છે.” આમ સૌ. દીપકબાની
સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પાછોતર-કાળની છે: એમના જીવનનો વસન્ત ઊતર્યા
પછીની છે.

કહેવાય છે કે રાયણ સાઠે વર્ષે ફળે છે; આંબો પાંચ વર્ષે મ્હોરે છે,
કેળ ઉપરથી દોઢે વર્ષે કેળાં ઊતરે છે; ત્યારે કેટલીક વનસ્પતીના એક
વર્ષમાં ત્રણ ત્રણ ફાલ આવે છે. આમ સૌ સૌની પરિપાકશક્તિ વિશિષ્ટત્વ
અનેરું જ રહે છે. છતાં સામાન્યતઃ જેમ ફાલ મોટો તેમ ફળમાં રસકસ
વધારે;—તે જ પ્રમાણે સાહિત્યસૃષ્ટિમાં.

સૌ. દેસાઈની કાવ્યમંજરીની કૂંપળો ફૂટતાં જેટલો કાળ પસાર
થયો છે તેટલા અન્તરાલમાં તેના કાવ્યરોપે બહુ નવો રસકસ ચૂસ્યો લાગે છે;
અને તેથી એમની ‘મંજરી’ને કળાઓ બેસતાં ઝાઝો કાળ વીત્યો નથી.
મંજરીની આછી મીઠી મુલાસ આ “ખંડકાવ્યો”માં વધારે ઉત્કટ
થવા પામી છે.

છૂટક છૂટક સ્તવનો, કાવ્યખંડો, ગીતો તથા રસકાવ્યોનો પ્રારંભકાળ
વટાવી આ સંગ્રહમાંની કવિતા હવે કિશોર અવસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે.

શરૂઆતની કાવ્યરચનામાં પહેલાં જે શીખાડિપણું, અચોક્કસપણું અને સામાન્ય જોડકાંની કક્ષાનો થતો ભાસ-એ બધાં પ્રારંભદશાનાં ચિન્હો વધારે પ્રમાણમાં દેખાતાં, તે આ સંગ્રહમાં ઘણું અંશે અદૃશ્ય થવાં પામ્યાં છે. કેવળ ધર્મપ્રધાન કવિતાને બદલે ખીન્ન અવનવા કાવ્યપ્રદેશો હવે લેખિકાની દૃષ્ટિ આગળ ખૂલવા લાગ્યા છે-એ સૌ. દીપકબાની કવિતા માટે સુચિન્હ છે. જે વર્ષમાં કરેલા સારી કવિતા રચવાના પ્રયાસો, લેખિકાને સારા પ્રમાણમાં ઉત્સાહ આપે એવા છે. એક રીતે આ સંગ્રહથી, સૌ. દીપકબાનો સાહિત્યના તપોવનમાં વિનીત વેષથી ‘ પ્રવેશ ’ થયો છે-એમ ગણી શકાય; અને તેથી જ આ પ્રાસ્તાવિક લેખને પણ “ પ્રવેશક ” નામ આપવું ઠીક લાગ્યું છે.

આ કાવ્યસંગ્રહને “ ખંડકાવ્યો ” નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ ‘ ખંડકાવ્યો ’ એટલે શું ? હેતો જરા સ્થૂલ વિચાર કરિયે.

એક જ લોકોત્તર પ્રસંગને નજર આગળ રાખી, તે પ્રસંગનું ભાવ-પૂર્ણ લાગણીથી જોતજોત એવું રસમય વર્ણન-તહેને કદાચ ખંડકાવ્ય કહીને જોળખી શકાય; અથવા એક જ રસમય પ્રસંગ કે એક જ લોક-પ્રસિદ્ધ અથવા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિનું સુંદર કાવ્યચિત્ર-તે ખંડકાવ્ય. આ રીતે એક ગીતકાવ્ય અથવા ભિર્મિગીત (Lyric) પણ ખંડકાવ્ય કહી શકાય; પરંતુ તેમાં એક જ લાગણી અથવા એક જ વિચારને સંગીતપૂર્ણ રીતે-જોછામાં જોછી લીંટીઓ વડે વર્ણવેલો હોવો જોઈએ. ભાવપ્રધાન કાવ્યચિત્રોમાં વર્ણનનું તત્ત્વ આગળ પડતું હોય; અને રસને અનુરૂપ છંદની વિવિધતા આવી કાવ્યરચનાને વિશેષ સફલતા આપી શકે.

લોક-સાહિત્યમાંનો ‘ રાસડો ’ ખંડકાવ્ય સાથે ઠીક સરખાવી શકાય. રાસડામાં અમુક અસરકારક, સભારી રાખવા જેવા અદ્ભુત

માનવપ્રસંગ લોકકવિએ વણી લીધેલો હોય છે; અથવા તે કોઈ તત્કાલીન ઇતિહાસની પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિનું રેખાચિત્ર એમાં દોરેલું હોય છે. રાસડો ગૈય છે; ગાવાને માટે જ રચાયેલો હોય છે. પરંતુ આ રાસડામાં કલ્પના, વાણી, રસ, અલંકાર, ભૂમિ—અને એકંદર કાવ્યતત્ત્વ નૈસર્ગિક સ્વરૂપમાં, કવિની આંખે જેમ જોવામાં આવ્યું હોય તેવું જ સાંગોપાંગ અસલી સ્વરૂપમાં દેખા દે છે. એક રાસડો ઘણું ખરું એક જ ઢાળમાં રચાયેલો હોય છે; અને ઘણું ખરું એક જ રીતે ગાઈ શકાય છે.

ખંડકાવ્યમાં, કલાત્મક અને કૃત્રિમ વિધાન પામેલી કવિતાદેવી કલ્પના, વાણી અને રસની ત્રિપુટીથી સંકૃત સ્થિતિમાં આપે છે. ખંડકાવ્યમાં, કલાકાર અંગત અનુભવને અમુક કલાત્મક સ્વરૂપ આપે છે; અને પછી તે અનુભવને ભાવને અનુરૂપ વાણીમાં અનુકૂળ વૃત્તાદ્વારા વ્યક્ત કરે છે. રાસડાનો કવિ નૈસર્ગિક કવિ છે: ખંડકાવ્યનો કવિ કવિ ખરો: પરંતુ કલાકાર વધારે.

ખંડકાવ્યમાં કલાત્મક તત્ત્વ આગળ પડતું રહે છે. સરલ શબ્દરચના અને સરલ છંદોમય રચના એ કાવ્યકલા કહેવાય ખરી; પરંતુ તે સાધારણ પ્રતિની કલા કહેવાય. સર્વાંગસુંદર કાવ્ય લખવામાં જે કલા અપેક્ષિત છે તેવી ઉચ્ચ કોટિની કલા, અસાધારણ શક્તિથી અને સાવધાનતાભર્યા અથાગ શ્રમથી જ સાધ્ય છે.

કાવ્યના એક પણ વિચારનો પૂર્વાપરસબંધ શિથિલ થતાં આખા કાવ્યના સમગ્ર અર્થને અને તેના કાવ્યત્વને હાનિ આવે, તેના વિચારને દર્શાવવા જે શબ્દોનો ઉપયોગ થયો હોય તે શબ્દાવલીમાં જરાતરા ફેરફાર થવાથી તે વિચાર તે જ સ્વરૂપે નિષ્પન્ન થઈ ન શકે; અને વિચારનો અનુક્રમ આદોષાછો થતાં કાવ્યની અસરમાં ફેર પડી જાય; અને આવી રીતની ઘટનામાં, સુંદર કલ્પનાનો પ્રસાદગુણ, લોકોત્તર વિચારનું સરલ સુંદર અને સાર્થક શબ્દોમાં નિરૂપણ તથા ભાવને અનુરૂપ મધુર

હંદરચના-એ બધાનો સહયોગ સમગ્ર કાવ્ય વાંચતાં હૃદયમાં આનંદની લાગણી પ્રેરે-તો તે સર્વાંગસુંદર કાવ્ય કહી શકાય. ખંડકાવ્યનો આદર્શ એ જ હોઈ શકે.

અંગ્રેજી બોલડ (Ballad) ની રચના ખંડકાવ્ય કરતાં રસડા સાથે વધારે મળતી આવે છે. ‘બોલડ’ શબ્દમાં ‘ગોળ કુંડાળું’ કરીને તાળીઓ પાડતાં પાડતાં નાચવું અને સાથે સાથે ગીત લલકારવું’-એવો અર્થ ઉદ્દીષ્ટ છે. બોલડનો વિષય ખંડકાવ્યને મળતો હોય છે; પરંતુ તેમાં ગીતતત્ત્વ આગળ પડતું અને એકસરખું હોય છે. ખંડકાવ્યમાં છન્દોનું ગેયત્વ ‘વૈવિધ્યમય’ હોય છે; અને આવું વૈવિધ્ય ખંડકાવ્યની રચનામાં અવનવા પહેલ પાડે છે.

ખંડકાવ્ય ગેય છે એમ એક દૃષ્ટિએ કહી શકાય; પરંતુ રામ-સભામાં ગાવા રચાયલું રામાયણનું કાવ્ય જેમ ગેય કહેવાય, નાટકોમાંના સંસ્કૃત વૃત્તો જેમ ગેય ગણાય, અને સંસ્કૃત પુરાણકથાઓનાં કીર્તન જોટલો અંશે ગેય કહી શકાય તેટલો અંશે ખંડકાવ્ય પણ ગેય છે; પરંતુ પ્રખંધાત્મક ગીતગોવિન્દ કાવ્ય જેવી, પ્રખંધમાંની આગળ પડતી ગેયતા તેમાં નથી.

ખંડકાવ્યોની રચના તો મુખ્યત્વે કરીને સંસ્કૃત કાવ્ય-સાહિત્યમાંથી જ શરૂ થયેલી છે. ઉપનિષદકાળનાં કથાનકોને વટાવ્યા પછી કાલિદાસનાં “ઋતુસંહાર” અને મેઘદૂત”-આ પ્રતીનાં કાવ્યો છે. એ સુંદર કાવ્યોમાં ભાવનું-લાગણીનું પ્રાધાન્ય છે. તેની સાથે વર્ણનનું તત્ત્વ પણ ઘણું આગળ પડતું જોવામાં આવે છે. એમાં સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યનાં વર્ણનોની સાથે માનવલાગણીઓનો સાક્ષાત્કાર પણ કવિએ અતુરાર્થી જોડી દીધો છે. ‘ઋતુસંહાર’માં તો વળી રસનું આચિત્ત્વ વિચારી છન્દોનું પણ વૈવિધ્ય જળવવામાં આવ્યું છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યનાં આ લોકપ્રસિદ્ધ ખંડકાવ્યો છે. તે સિવાય મહાકાવ્યોની રચનામાં કાવ્યના ખંડ જે ' સર્ગ ' તહેવા દરેક સર્ગ—તે પણ ખંડકાવ્ય જેવા લાગે છે. ' અન્નવિલાપ ' અને ' રતિવિલાપ ' જેવા સર્ગોને આ દૃષ્ટિથી લાક્ષણિક ખંડકાવ્ય કહી શકાય. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ સર્વાંગસુંદર કમ્બલુપ્રશસ્તિનાં ખંડકાવ્યો ભેગું જેનું નામ સંભારી શકાય એવી નરસિંહરાવની " રૂમરણ-સંહિતા " છે.

પુરાણોમાંનું કોઈ ઉપાખ્યાન, આવી વ્યાપક રીતે વિચારતાં ખંડકાવ્યના ઓકઠામાં ગોઠવી શકાય. કોઈ પુરાતન સ્થાનનો મહિમા ગાતું કાવ્ય કે પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાત્માની પ્રશસ્તિનાં કાવ્યો—એ પણ ખંડકાવ્યોનો એક રમણીય પ્રદેશ છે. અંગ્રેજીના ઓડ (Ode) નામના કાવ્ય-પ્રકાર સાથે આ ઠીક સરખાવી શકાય.

ખંડકાવ્યમાં સર્વાનુભવરસિક તત્ત્વ સુખ્ય છે; એની ખીણ વ્યાખ્યા— ' પરલક્ષી સંગીતકાવ્ય ' વ્યાપક અને બોધક છે.* " હૃદયની લામણી ઊભરાઈ જઈને હૃદયને પરવશ કરે, એ લાગણીને સખળ સંવાદયુક્ત લખખદ્ધ ગીતરચનામાં ગોડવાય, ત્હારે સંગીતકાવ્ય ઉત્પન્ન થાય; વળી એ હૃદયની લાગણી કવિની પોતાની હો વા પારકી હો. પારકી લાગણી જોડે પરલક્ષી કવિ પણ તન્મય થઈ જાય, કેવલ વૃત્તાન્તકથન અથવા નાટક-ષટનનાં બન્ધનો તોડીને, એ લાગણીને વ્યક્તિગત દર્શાવી તંહેનો પ્રવાહ રેલાવે, તે પ્રસંગે પરલક્ષી કાવ્ય આત્મલક્ષી કાવ્યથી દૂર રહીને પણ સંગીતકાવ્યના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે. "

સામાન્ય રીતે સર્વાનુભવરસિક અથવા પરલક્ષી કવિતાના ત્રણ વિષય—સૃષ્ટિરચના, પ્રસંગ અને જનસ્વભાવ—એ ત્રણેની ખીલાવટ ઉપર

*ન. ભે. દીનું ' શૈવલિની ' નું ' પુરસ્કરણ ' પૃ. ૪૩.

કવિની કવિતાની સંકલતા છે. વર્ણન, વૃત્તાંત અને મનોવૃત્તિ-એ ત્રણેનું
યથાસ્થિત અને સાચું વર્ણન આવાં કાવ્યોમાં અવશ્ય આવવું જોઈએ;
અને જેટલે અંશે એમાંની વિશિષ્ટતા સુસાધ્ય થાય તેટલે અંશે લખકની
કલાની પણ સફલતા ગણાય છે.

ખંડકાવ્યોના વિષયોમાં (૧) પુરાણપ્રસિદ્ધ વસ્તુ-પ્રસંગ; (૨)
ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનો જીવનપ્રસંગ; (૩) લોકપ્રસિદ્ધ પુરાતન
સ્થાનોનો ઐતિહાસિક પ્રસંગ; (૪) સૃષ્ટિસૌંદર્યના પદાર્થોનો રસમય
આલેખન પ્રસંગ; અથવા તો (૫) સામાન્ય જીવનમાંથી અસામાન્ય
બોધ શીખવતો કવિદૃષ્ટિએ મહત્વનો પ્રસંગ અથવા તો સામાન્ય
સામાજિક પ્રસંગમાંથી લોકોત્તર આનન્દ આપવાનો પ્રસંગ-એ પ્રકારના
વિષયો બહુધા કવિઓએ સળંગ કાવ્યોની રચના માટે પસંદ
કરેલા લાગે છે.

પુરાણકથામાંથી પ્રસંગ લઈ, પોતાની સમર્થ કલમથી રસમય વાતો
આપનારું ખંડકાવ્યોનું વિશિષ્ટ સાહિત્ય મરાઠી વાઙ્મયમાં અસ્તિત્વ ધરાવે
છે. મહાકવિ પ્રેમાનન્દના સમકાલીન અરાઝમા શતકના કવિ વામન પંડિતનાં
“પ્રકરણો” સંસ્કૃત છન્દોબદ્ધ, પુરાણકથાઓના વિષય લઈને રચેલાં
આવાં ખંડકાવ્યો જ છે. બીજી રીતે કહિયે તો, હરિકીર્તનકારોને કથા
કહેવામાં અનુકૂલ પડે ત્હેવાં શિષ્ટાચરતાં ટૂંકાં પ્રાસાદિક કાવ્ય અને આવાં
“પ્રકરણો” માં ઝાઝો ભેદ નથી. મુકતેશ્વર, શ્રીધર અને મોરારામ ત્રણેવા
સમર્થ મરાઠી કવિઓએ આ પ્રકારનું સાહિત્ય ખૂબ વધાર્યું છે.

† “પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાંના કથાભાગમાંથી હૃદયસ્પર્શી
સંજોગોને વિષય તરીકે લઈને ત્હેમાં દીપ્તિ પૂરનારા માનવહૃદયના ઉચ્ચ,

† ન. ભો. દી. નું ‘શૈવલિની’નું ‘પુરસ્કરણ’ પૃ. ૩૩.

ગમ્ભીર અને અલૌકિક ભાવનું આલેખન—સમર્થ લેખની વડે આલેખન”
—એ પહેલા પ્રકારનાં ખંડકાવ્યોનો વિષય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ ખંડકાવ્યોની પદ્ધતિનું પહેલું ગુજરાતી કાવ્ય કાન્તનું, પાંડુશાપનો પ્રસંગ વર્ણવતું “વસન્તવિજય” છે. ‘આ કાવ્યમાં ભાવની સફળ જમાવટ માટે ભિન્નભિન્ન છન્દોની જે સુઘટિત ઘટના કરવામાં આવી છે, અને એક વિનાશકારી પ્રસંગને પણ સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે જણાવી આપ્યા કાવ્યને કોમળ લાગણીથી જેવી મનોગમ છાપ અપાઈ છે—તેવી છાપ પાડનાર આ કાવ્ય પહેલું જ હોય એમ લાગે છે.’ આ કાવ્યમાં મણિશંકરે સૌથી પ્રથમ, ભાવને અનુરૂપ છન્દો ફેરવવાની અને આ જાતનાં ખંડકાવ્યો લખવાની રીતિ શરૂ કરી.

પુરાણપ્રસિદ્ધ વિષયો લઈને રચાયલાં ખીજાં ખંડકાવ્યો ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી ગણાવિયે તો—મણિશંકરનું ‘દેવયાની’, અને સહદેવનું ‘અતિજ્ઞાન’; કન્નાડીનું ‘ભરત’; લલિતનું ‘ખાડુક’; નરસિંહરાવની ખુદ્ધચરિતના પ્રસંગોની છાયા—‘મહાભિનિષ્ક્રમણ’ અને ‘તદ્દયુજ’, તથા ‘ઉત્તરા અને અભિમન્યુ’ તથા ‘શાન્તનુ અને મત્સ્યગંધા’; બોટાદકરનું ‘ભિર્મિલા’, ‘ખુદ્ધનું ગૃહાગમન’, (દુષ્યન્તનો) ‘પશ્ચાત્તાપ’ અને ‘રામાશ્વમેધ’—એટલાં વિશિષ્ટ કાવ્યો આ વિભાગમાં ગણાવી શકાય. ઈ આ વિભાગમાં, માનવહૃદયભાવને આલમ્બન કરનારાં, પુરાણાદિક કથામાંથી પાત્ર વીણી કાઢીને એ ભાવને આલેખનારાં કાવ્યો આવે છે.

ઈ અહીં, અને ખીજે પ્રસંગે જે કાવ્યોનાં નામ ઉદાહરણ તરીકે ગણાવ્યાં છે તે માત્ર લાક્ષણિક ગણીને જ આપ્યાં છે. તે સિવાયનાં ઘણાં રહેલાંની, ઉપેક્ષા કે અવગણના કરવાનો તહેમાં હેતુ નથી.

ધતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓના જીવનપ્રસંગ આલેખનાર ખખરદારનું
—હૃદયધીધાટ આગળ રાણા પ્રતાપ સાથે ઝૂઝનાર ‘શૂરા ખાવીસ હજાર’
નું ગીત, મગનભાઈ પટેલનું ‘ક્ષાત્રપાળ પ્રતાપ’; ન્હોનાલાલનું ‘રાજ-
રાજેન્દ્રને’† તથા ‘ચિત્રદર્શનો’ માંનાં કેટલાંક, કલાપીનાં ‘ખિશ્વમંગળ’
અને ‘મહાત્મા મૂળદાસ;’ તથા ખોટાદકરનું ‘એભલ વાજો’—એ
કાવ્યોમાં ધતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનાં શિષ્ટ કાવ્યચિત્રો છે.

લોકપ્રસિદ્ધ પુરાતન સ્થાનોનાં ઐતિહાસિક શબ્દચિત્રોમાં નર્મદનું
‘કખીરવડ’, ન્હોનાલાલનું ‘ગિરનારને ચરણે’ તથા ‘ગુજરાત;’ અને ખોટા-
દકરનું ‘સૌરાષ્ટ્ર’ અને ‘શત્રુજય’—એ કાવ્યોમાં કવિઓએ ‘શિલાઓમાંથી
ધર્મોપદેશ અને વહેતાં ઝરણોમાંથી શાત્રો’ નાં રહસ્ય ઊકેલી ખતાવ્યાં છે.

આલંકારિકોએ આ જ અર્થમાં કવિને દૃષ્ટા કલ્પે છે; કારણ કે તેમણે—

‘ તે એક શૈલકણનું ઉર ભેદી જોતાં,

ધતિહાસવાહી લીધે દર્શન ત્યાં પ્રભુનાં— ’

કુદરતના પદાર્થોનું સજીવારોપણ કરીને, સૃષ્ટિસૌન્દર્યમાં માનવલાગણી-
ઓનો સાક્ષાત્કાર જોવાની વૃત્તિથી જેમ કાલિદાસનો યક્ષ મેઘની સાથે
સન્દેશો મોકલે છે; તેવી જ કંઈક પદ્ધતિથી લખાયલાં, પ્રકૃતિનાં વ્યક્ત
સ્વરૂપોના વર્ણનનાં કાવ્યો ગુજરાતી ખંડકાવ્યોનું સાહિત્ય ગૌરવવન્તુ
રાખે છે. રચનકાલની આનુપૂર્વીમાં ‘વસંતવિજય’ થી પણ પ્રથમ એવું
નરસિંહરાવનું ‘ચન્દા’ કાવ્ય આ વિભાગનાં ખંડકાવ્યોમાં પણ પહેલું છે.

એ સુંદર અને રમતિયાળ શૈલીમાં રચાયલા કાવ્યના મોળા અનુકરણ-
રૂપ કલાપીનું ‘કમલિની’ રચાયું હતું. કુદરતનાં પશુ, પક્ષી, ફૂલ, ચંદ્ર,
તારા વગેરે પદાર્થોની પશ્ચાદ્ભૂમિ ઉપર રચાયલાં ભાવપ્રધાન કાવ્યો આ ।

† ‘ગુજરાતી સાહિત્યના વિશેષ માર્ગસૂચક સ્તંભો’માં તેને
Ode કહ્યું છે.

વિભાગમાં આવી શકે. કાન્તનું ‘અક્રવાક મિથુન’ અને ‘કલ્પના ને કસ્તૂરી-મૃગ’; કલાપીનું ‘સારસી’, ‘કન્યા અને કુંડાચ’, ‘વીણાનો મૃગ’; નરસિંહરાવનું ‘અંકોલ’ અને ‘ધૂવડ’ (અનુવાદ કાવ્યો), ખમરદારનું ‘અમેલી’, નહોનાલાલનું ‘શરદ પૂનમ’—એ અને એવાં કેટલાંક સુન્દર કાવ્યો ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના શાળાગરૂપ છે.

ઉપર જણાવેલા વિભાગોમાં બંધાયેલાં નહિ, છતાં ‘ખંડકાવ્ય’ ના ચોક્કામાં અમુક અંશે ગોઠવી શકાય એવાં—કેશવલાલ ધ્રુવનું ‘છાયાધટકપર’ નું સુન્દર યમકપૂર્ણ કાવ્ય; ખાત્રાશંકરનું ‘કલાન્ત કવિ’, વસન્તવિનોદીનું ‘કુમારિકા’ અને ‘વિધવા’, ત્રિભુવન કવિનો ‘કલાપી-વિરહ’ તથા નરસિંહરાવની ‘સ્મરણસંહિતા’—એ કાવ્યોની તોંધ વગર ખંડકાવ્યોનો ઇતિહાસ અધૂરો જ રહ્યો ગણાય.

ખંડકાવ્યની ભૂમિકાનો છેલ્લો વિભાગ—સામાન્ય માનવપ્રસંગમાંથી અસામાન્ય બોધતત્ત્વ તારવી કાઢવાની અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્ઝવર્થની જે કવિદષ્ટિ અને સૂક્ષ્મ કલાદષ્ટિ—તેણે સામાન્ય જીવનના પ્રસંગોમાંથી ‘છાંચુ’ કાવ્યતત્ત્વ અને રસિકત્વ જગતને માટે ઊપજાવી આપ્યું છે.

કવિદેશ્યને એક સામાન્ય પ્રસંગ હલમલાવી નાખવાને અને દ્યાર્દ્રતાથી કવિતા રચવાની પ્રેરણા કરવાને ખસ છે. તેને માટે અદ્ભુત કે અસાધારણ વસ્તુસ્થિતિની જરૂર નથી. વળી સામાન્ય મધ્યમ વર્ગના કૌટુંબિક અને સાંસારિક જીવનમાં રોજરોજ અદ્ભુત પ્રસંગો ખનતા નથી. તેથી પ્રાકૃત લોકોની નજરે એવા સર્વસાધારણ પ્રસંગોમાં કાવ્યત્વ ન જણાય; પરંતુ સહેદયી કવિદષ્ટિને સામાન્ય પ્રસંગ ઓછી અસર કરતો નથી. કુમળા ગૃહભાવને આલેખનાર કાવ્યો તથા ગોપજીવનનાં ગોપકાવ્યો આ વિભાગમાં ઠીક શોભે છે.

આ પ્રકારની રસદૃષ્ટિ વાળી શૈલીના અનુકરણરૂપે, કલાપીનાં ‘આશ્ચ-
 માતા’, ‘વૃધ્ધ ટહેલિયો,’ અને ‘અસ્વસ્થ ગૃહિણી;’ કાન્તનું ‘રમા;’
 ખાટાદકરનું ‘મહામારી,’ ‘પત્રપ્રતીક્ષા,’ ‘લગ્નોદયતા;’ નહાનાલાલનું
 ‘શ્વેત;’ કેશવ શેઠનું ‘ગોપલીલા;’ સુમન્ટનું ‘ગોપિકા;’ ડાહ્યા-
 ભાઈ પટેલનું ‘દૂધને રોટલો’—એના જેવાં કાવ્યો સામાન્ય માનવ-
 જીવનમાંથી ઊંડો બોધ અને સાત્વિક આનન્દ વાંચકને તારવી આપે છે.

આ પ્રકારે ખંડકાવ્યોની સાહિત્યસમૃદ્ધિ ઉપલક દૃષ્ટિએ વિચાર્યા
 પછી સાહિત્યના ઉત્તરોત્તર વિકાસમાં તે કયે તબક્કે ઉત્પન્ન થવા માંડ્યાં
 તે જોઈએ. પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ અને ઉત્કર્ષ
 વિચારિયે છિયે ત્યારે જણાય છે કે: પ્રારંભકાળમાં છૂટાં છૂટાં પદો અથવા
 તો નહાના નહાના પ્રસંગોનાં લગભગ એક જ લાંબા પદમાં આપી દીધેલાં
 દૂંકાં વર્ણનો લખાતાં હતાં; હેને જદલે, ધીમે ધીમે સંબંધવાળાં લાંબાં
 અને સળંગ આખ્યાનોનો યુગ પ્રાચીન કાળમાં એસી ચૂક્યો હતો.

તેમ અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યમાં પણ દૂંકાં કાવ્યો અને મુક્તકોનો
 યુગ વટાવી, કવિતા પ્રમાણમાં કંઈક લાંબાં ખંડકાવ્યોમાં વ્યક્ત થતી
 જાય છે. હવે અમુક લાગણી કે અમુક પ્રસંગનું સુંદર સંપૂર્ણ ખ્યાન
 આવી જાય હોવા નહાના નહાના લેખો વધ્યે જાય છે.

આધુનિક કાવ્યસાહિત્ય ઘણુંખરું દૂંકાં કાવ્યો અને મુક્તકોનું જ
 ખતેલું છે. એનું કારણ કદાચ, અંગ્રેજી મહાકાવ્યો ઉપરાંત અંગ્રેજી
 ભર્મિંગીતો- (Lyrics) નો સવિશેષ અભ્યાસ—એ હોય એમ સંભવે છે.
 વળી લેખકોની મનોદશા, આપણા જમાનાની વધતી જતી નિર્બલતા,
 અને મનની ચંચલતા—એ બધી વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિ, લાંબાં કાવ્યો રચાવાને
 માટે પ્રતિકૂલ છે. સ્થિરતા, એકસરખી (sustained) કલ્પના, તથા

એકાગ્રતાની સમાધિનો સતત યોગ-એ સર્વ, કવિતા લખનારાઓમાંથી વિરલ થતું જાય છે. એટલે પરિણામે, લાંબાં કાવ્યો-ખંડકાવ્યો-મહાકાવ્યો સાહિત્યમાં વિરલ, અતિવિરલ જન્મતાં લાગે છે.

પરંતુ ખંડકાવ્યોના સારા કાલ પછી, ગુજરાતી સાહિત્યને ઊંચાં મહાકાવ્યો મળવાનો યુગ આવતાં ખુબ વિલમ્બ નહિ થાય-એમ આશા રાખવી અસ્થાને નથી.

અત્યાર સુધીમાં મહાકાવ્યો રચવાના ત્રણ પ્રયાસો-કૌશલ જાણે કેમ-સાહિત્યની તત્કાલીન પરિસ્થિતિને લીધે, અથવા તો લેખકની અપકવ કલાને લીધે સફલતા પામી શક્યા નથી. ભીમરાવનો અધૂરો રહેલો ‘પૃથુરાજ રાસો’ વ્યાકરણહોષવાળી કિંત્રુ ભાષા તથા અસ્પષ્ટ અલંકારો-જેવી કલાની ખામીને લીધે ઉત્કૃષ્ટ મહાકાવ્ય થઈ શક્યું નહોતું. ‘પૃથુરાજ રાસા’ ની જેમ અધૂરો રહેલો મહાકાવ્યનો તહેવો જ પ્રયાસ કંઠાપીના ‘હમીરકાવ્ય’ નો છે. એ કાવ્યખંડમાં પણ કંઠાપીની વિશિષ્ટ અને ખરી શક્તિઓ વ્યક્ત થઈ શકી નથી. માત્ર દોષતરામનું ‘ધન્વજિત-વધ કાવ્ય’ સંપૂર્ણ થઈ શકેલું સંસ્કૃતપદ્ધતિ ઉપર રચાયેલું એકલું મહાકાવ્ય છે. એમાં કવિની પ્રતિભા જણાય છે; છતાં ભાષાના કેટલાક અશુદ્ધ સંસ્કારો અને કિંત્રુ, અગમ્ય તથા દુર્ઘટ શૈલી ત્હેની લોકપ્રિયતાની આડે આવે છે. સંસ્કૃત મહાકાવ્યોના અનેક ગુણોમાં સરલતા એ એક સારો ગુણ ગણાય છે. શબ્દોની તથા વાક્યરચનાની વિકૃતિ અને છન્દનું ખડખડાપણું કાવ્યના ગુણાંશને ખૂબ હાનિકારક છે. સંસ્કૃત વલણનું વિશેષ પ્રમાણ, મહાકાવ્યોની સાદાઈ અને સાહજિકતાને ખાધક નિવડે છે.

ચોથું મહાકાવ્ય, છાંદાલાલ નરમેરામ ભટ્ટનું ‘શાન્તિસુધા કાવ્ય’ વિશિષ્ટતાનાં સારાં તત્ત્વોથી ગ્રાસે છે. છતાં એમાં દંતપનરાહી કાવ્યપદ્ધતિ

તરફ વધારે ઝોક છે. કેટલેક ઠેકાણે સામાન્ય વર્ણનનો અતિમોહ, એ મહાકાવ્યનો વણાટ જરાક શીસો અને ઢીલો કરી નાખે છે, એમ કહેવું પડે છે. શબ્દલાઘવ એમાં જોઈએ તહેવું નથી. છતાં વીસમી સદીનો શરૂઆતમાં રચાયેલું અને શુદ્ધ છન્દ તથા સુશ્લિષ્ટ ભાષાથી શોભતું એ કાવ્ય, ભવિષ્યમાં સારો આદર પામશે એમ આશા રહે છે.

આમ ખંડકાવ્યોતું પૂર્ણ વિકસિત સ્વરૂપ તે મહાકાવ્ય. ગુજરાતને એવું વિશિષ્ટ અને સર્વમાન્ય ધાય એવું મહાકાવ્ય આપનાર સમર્થ મહાકવિ હજી જન્મ્યો લાગતો નથી; અથવા જન્મ્યો હશે તો તેના હૃદયના ગુપ્ત મંડાર હજી ગુજરાતે નિહાળ્યા નથી.

પ્રત્યેક સર્વાંગસુંદર ખંડકાવ્ય કાવ્યકલાનો અચ્છો નમૂનો છે. પરંતુ સંસ્કૃત કાવ્યોનો આદર્શ મનમાં રાખી ધડાયલી આ ખંડકાવ્યોની શિષ્ટ શૈલી, અને તેની રચનામાં કવિએ યોજેલી સૂક્ષ્મ કલા સૌ જનો ના પીછાની શકે એ સ્વાભાવિક છે. એટલે લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ, ખંડકાવ્યને સામાન્ય વાંચકોનો જોઈએ તેટલો આદર મળી શકે એમ સંભવ નથી.

પ્રાચીન કવિઓનાં આખ્યાનો તથા લોકકવિના રાસડાઓ જેવી રીતે સમાજના નીચામાં નીચા થર સુધી પહોંચી ગયા છે, અને લોક-હૃદયનો સત્કાર મેળવી રહ્યા છે તેટલા પ્રમાણમાં આદર અને સત્કાર આ શિષ્ટ વિદ્વદ્ભોજ્ય ખંડકાવ્યો ન મેળવી શકે એ ખુદ્દલું છે. છતાં ખંડકાવ્યોમાં, સર્વમાન્ય થવાનો એક એવો ગુણ છે કે પુરાણનાં આખ્યાનો જે ભક્તકવિઓ લખતા હોમનામાં સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિ રહેવા પામતી તે આવાં તટસ્થ અને રસગ્રાહક કવિદૃષ્ટિથી રચેલાં ખંડકાવ્યોમાંથી અદશ્ય રહે છે.

‘કલા સર્વોપભોગ્ય હોવી જોઈએ’, એ સૂત્રનો અર્થ જોએ. એમ કરતા હોય કે બધા માણસો કાવ્ય સહમજીને રસ લે એવાં કાવ્યો તે જ કાવ્યો ગણાય—તો એવાઓને મતે આ ખંડકાવ્યો લોકભોગ્ય થઈ નહિ શકે; પરંતુ તેમ થવાનું કારણ એ નથી કે આ કાવ્યોનું વાતાવરણ પરદેશી છે, વસ્તુ અપરિચિત છે અથવા તો શૈલી અવનવી છે. ખંડકાવ્યમાં, શકત સંસ્કૃત શિષ્ટ સાહિત્યનાં સર્ગબદ્ધ કાવ્યોની રચનાપદ્ધતિ અનુસરાય છે અને વિવિધ વૃત્તોની યોજના થાય છે—તેટલે અંશે કેળવણી થી અસ્પૃષ્ટ જનસમાજને આ ખંડકાવ્યોનું સાહિત્ય વાંચવું કે સહમજી શકવું અઘરું પડશે; પરંતુ તેટલા માટે એ કાવ્યોનું કાવ્યત્વ જે હશે તે કંઈ મટી જવાનું નથી.

ખંડકાવ્યોની રચનામાં પ્રાસની નવીનતા, જન્દોનો વૈભવ, શબ્દોનું પ્રભુત્વ, વાણીનું મીઠું સંગીત, વર્ણનનું સચોટપણ, ભાવની સદૃશતા, ઋણુતા, ઉદારતા, શૈલીનું શબ્દલાઘવ અને લક્ષ્યવેધિત્વ, અને આખા ખંડકાવ્યમાં સૂત્રરૂપે રહેલી અખંડભાવની સમગ્રતા—એ સર્વમાં પ્રત્યેક કવિની કલા વિશિષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે.

આટલી ખંડકાવ્યો વિષે ઊડતી સમાલોચના કર્યા પછી પ્રસ્તુત “ખંડકાવ્યો” ના સંગ્રહ તરફ નજર કરિયે.

આ પ્રકારનો એકલાં “ખંડકાવ્યો” નો કાવ્યસંગ્રહ, કદાચ આધુનિક સાહિત્યમાં પહેલવહેલો છે. એટલે ખીજા કોઈ શિષ્ટ કવિએ ખંડકાવ્યો રચ્યાં નથી અથવા તો તેમનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ થયો નથી એમ કહેવાનો અહીં આશય નથી.

સંસ્કૃત જન્દોના રમ્ય સંમિશ્રણવાળી, ગુજરાતી કવિતાના નવયુગમાં કાન્તે શરૂ કરેલી ‘વસન્તવિજય’ જેવાં કાવ્યોની શૈલી, હવે કોઈથી અજાણ

નથી. એટલે તે શકવર્તી ખંડકાવ્યના રચાયા પછી કાન્ત, કલાપી, લાલત, નરસિંહરાવ, નહાનાલાલ, ખખરદાર, ઘોરાદર-વગેરે કવિઓના કાવ્ય-સંગ્રહોમાં આ વર્ણનાત્મક-પરલક્ષી સંગીતકાવ્યની શૈલીનું સફલ અનુ-સરણ થયેલું જોઈ શકાય છે.

પરંતુ આ કવિઓએ પોતાનો એકેકે સંગ્રહ ખાસ આવાં વર્ણનાત્મક કાવ્યોથી શણગાર્યો નથી. એવો સંગ્રહ, હવે કોઈ કવિસંગ્રહકે કરવા ધારે તો થઈ શકે ખરો; પરંતુ વીસમી સદીના પ્રથમ ચરણના આ અગ્ર-ગણ્ય કવિઓએ કેવલ વર્ણનાત્મક-પરલક્ષી શૈલી ને પ્રધાન શૈલી ગણી, ખાસ તહેવાં જ કાવ્યોથી પોતાનો એકાદે સંગ્રહ તૈયાર કર્યો નથી. આ દૃષ્ટિએ આ સંગ્રહ સાહિત્યમાં વિરલ છે એમ કહી શકાય.

વળી એક પ્રશ્ન સૂઝી આવે છે: જો સૌ. દીપકળા હાલના કવિતા-સાહિત્યના અર્વાચીન યુગમાં જન્મ્યાં ન હોત અને પ્રાચીન ‘આખ્યાનો’ના યુગમાં જન્મ્યાં હોત તો-મીરાંબાઈએ જેમ ‘જાણ્યું જાણ્યું હેત તમારું જાણવા રે લોલ’ એ પદમાં “સતભામાનું રૂશણું” લખ્યું છે; કૃષ્ણા-બાઈએ જેમ ‘હો રમતાં રહ લાગી રાણીને’ એ કુવપદવાળો “સીતાજીની કાંચળી”નો પ્રસંગ ગાયો છે; પૂરીબાઈએ જેમ કડવાખદ “સીતામંગળ”નું કાવ્ય રચ્યું છે; અને એક અપ્રસિદ્ધ નાગર સ્ત્રીકવિ લક્ષ્મીબાઈએ સં. ૧૮૯૦ માં “સમુદ્રમન્થન”નો પ્રસંગ નવ કડવામાં રચ્યો છે-તેમ સૌ. દીપકળા દેસાઈએ પણ આ “ખંડકાવ્યો”માંના પ્રસંગોનાં જેટલાં આ ખંડકાવ્યો છે તેટલાં દેશીખદ અને કડવાખદ દૂંકાં દૂંકાં આખ્યાનો જ રચ્યાં હોત.

પરંતુ પશ્ચિમની મંઝૂતિના દેશભરમાં ફરી વળેલા જીવાળેને લીધે, તથા આપણા પ્રાચીન મંઝૂતિના સાહિત્યના નવા આરંભાયેલા અભ્યાસને લીધે,

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય અને તેમાં જે ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય ઉપર ભારે અસર થવા પામી છે. તેને પરિણામે જ આ યુગમાં જન્મનાર લેખિકા અંડકાવ્યો રચવાની પદ્ધતિ સ્વીકારે છે—તેને યુગમહિમા જ કહેવો પડે.

આ સંગ્રહમાં વીસ કાવ્યો છે; અને તેટલા જ પ્રસંગો છે. સંગ્રહમાંનાં બધાં કાવ્યોનું કાવ્યતત્ત્વ એક સરખું જણાતું નથી; અને તેમ હોવું શક્ય પણ નથી. એક જ કવિની ચઢતી ઊતરતી કૃતિઓ, ઘણી ખરી સામાન્ય અને કોક જ ધન્ય ક્ષણે જન્મે છે; એટલે સૌ સૌના ગુણાંશમાં પણ ફેર રહે જ. ધન્ય ક્ષણે રચાયેલી કૃતિઓ કવિને પણ ધન્ય બનાવે છે.

આ સંગ્રહમાંનાં સારાં કાવ્યો ઘણાં સારાં છે; અને ગમે તે શિષ્ટ કવિની કન્નમતે ઝેળ આપે તેવાં છે. વીસમી સદીના પ્રથમ ચરણનાં અંડકાવ્યોનો વિશિષ્ટ સંગ્રહ જે કોઈ તરફથી તૈયાર કરવામાં આવે તો આ સંગ્રહમાંથી નિઠાન બે ત્રણ કાવ્યો તો જરૂર તેમાં સ્થાન પામે જ;—અને એટલી હકીકત, હમણાં હમણાં જ સાહિત્યજીવનની શરૂઆત કરનાર સ્ત્રીકવિને માટે ઓછી ગૌરવવન્તી ન કહેવાય.

આ સંગ્રહમાંનાં કાવ્યોના વિષયો પુરાણપ્રસિદ્ધ તથા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. એવા પ્રસિદ્ધ પ્રસંગો પસંદ કરવાથી કેટલોક લાભ અને કેટલોક અલાભ પણ છે. જાણીતો વિષય વાંચકને સ્હમજવો સરલ પડે; પરંતુ એ જાણીતા વિષયના વર્ણનમાં જે ચમત્કાર ન આવે અને રસની અખંડ છાયા વાંચકને મુગ્ધ ન કરી શકે તો એવા પ્રયાસો નિષ્ફલ થવાનો વધારે સંભવ છે.

આ સંગ્રહમાંનાં પહેલાં ત્રણ કાવ્યોનો વિષય રામાયણી કથાની રસ-ખાણમાંથી લેવાયો છે. પછીનાં નવનું મૂળ મહાભારતમાં જોઈ શકાય છે. છેવટનાં આઠ કાવ્યોમાંનો ઘણો કથાભાગ રાજપૂત ઇતિહાસે પૂરો પાડ્યો છે.

આમ આ સંગ્રહમાં પ્રસંગોનું વૈવિધ્ય સારું સચવાયું છે; છતાં હજી કુદરતનાં શબ્દચિત્રોનો સુંદર પ્રદેશ લેખિકાને ખેડવાનો ખાફી છે. કેવલ વર્ણનાત્મક કૃતિઓને બદલે ભાવાત્મક અને કલ્પનાત્મક શૈલીમાં વિહાર કરવાનો પ્રયાસ આદરવાની જરૂર છે. તેમ થવા માંડશે તો જ વર્ણનમાં ચમત્કાર અને રસની ભરતી આવશે. વળી, વર્ણનાત્મક શૈલીમાં બોધાત્મક શૈલીનું જ્યારે સંમિશ્રણ હોય ત્યારે કાવ્યની અસર ક્યારે માંણી થઈ જશે એ જાણવું ઘણું અઘરું પડે છે; તે પણ સાવધાનતાથી વિચારવું પડે.

વળી એકલાં ઇતિહાસનાં પાનામાં સચવાઈ રહેલાં અને તેથી પ્રસિદ્ધિ પામેલાં, સ્ત્રી અને પુરૂષો—એ જ પ્રભુની સૃષ્ટિમાં ખરાં મ્હોટાં અથવા તો વંદ્ય અને પ્રશંસનીય છે એમ નહિ. જગતનાં ખરાં મહાન લોકોને તો ઇતિહાસ નોંધી શક્યો જ નથી. વનકુસુમોની જેમ પોતાના જીવની મૃદુસુગન્ધ ફેલાવી, એક દિવસની જીંદગી સફળ કરી જનાર એવાં લોકોને તો સાચા કવિઓ જ ઝાળખે છે અને ઝાળખાવે છે જગતની દૃષ્ટિએ સામાન્ય જીવન ગાળનાર આ લોકોમાં મહત્તા નિહાળનાર અસામાન્ય નજરવાળો કવિ, કેટલાંક ઘણાં સુંદર કાવ્યો આપી શકે છે. આ પ્રદેશ તરફ લેખિકાનું ધ્યાન ખેંચાય એ ઇચ્છે છે.

આ ખંડકાવ્યોમાંનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં આ બોધાત્મક Didactic શૈલી આગળ પડતી છે. વાંચનારને બોધવું સૂચનમાત્ર થવા દેવાનું ન ગમતું હોય તેમ પ્રત્યક્ષ નીતિબોધનાં સત્યો જ્યારે કવિ કહેવા મંડી જાય છે ત્યારે કવિ, કવિ મટી જઈ ઉપદેશક બની જાય છે. તો પણ બોધાત્મક પદ્યોમાં ખરો કાવ્યરસ ન જ હોય એ વિચાર ઘણાં સંમત થઈ શકતો નથી તેમ અમને પણ સંમત નથી. છતાં એ એ તો લક્ષ્યમાં રાખવું ઘટે છે કે વ્યંગ્ય જે કાવ્યનું જીવનસર્વસ્વ તે જ્યારે સાધારણ થઈ જાય ત્યારે કાવ્યમાં બહુ ચમત્કાર રહેતો નથી.

આ સંગ્રહમાંનો નિદાન ચતુર્થાંશ, તો આધુનિક કાવ્યસાહિત્યમાં લેખિકાનો સારામાં સારો કાળો છે. ‘પૂર્વ સ્મરણ,’ ‘દયાનું ઝરણ,’ ‘સ્વધાન ગમન,’ સાધ્વી રાજીલ’ અને ‘નવરોઝ’ એ પાંચ કાવ્યોમાં લેખિકાની વિશિષ્ટ શૈલી પૂર્ણ વિકાસને પામી હોય એમ જણાય છે.

પહેલામાં, રામ-વનવાસ પછી દશરથને જે શૂન્યતા સાલતી હતી ત્યાંથી કાવ્યનો ઊપાડ થયો છે. ખીજામાં, મહાભારત યુદ્ધની લગલગ સાંઝ પડવા આવી હતી તે પ્રસંગે સ્ત્રીહૃદયની અસાધારણ ક્ષમા અને દયાવૃત્તિ ખતાવતો પ્રસંગ વર્ણવાયો છે. ત્રીજામાં, યુધિષ્ઠિરના હૃદયમાં ભાધના લાંબા વિયોગથી જે ખાલીપાણું લાગતું હતું અને એક મહાપુરુષના તિરોધાનરૂપી અનિષ્ટ ભાવીની આશંકા થતી હતી તે પ્રસંગ, ભાગવત પ્રથમસ્કંધ અ. ૧૪-૧૫ ઉપરથી સૂચિત થયો લાગે છે. જૈન ધર્મનો પ્રસિદ્ધ સાધ્વી રાજીમતીનો ઇતિહાસ પણ પહેલવહેલો કવિતા માટે પસંદ કરાયો લાગે છે. પ્રાચીન ઇતિહાસ પછી, અર્વાચીન ઇતિહાસમાંનો ‘નવરોઝ’ તો નીતિ શોધક પ્રસંગ જોસદાર ભાષામાં આલેખાયો છે.

ઉત્તમોત્તમનું નિર્દેશન કરાવવું એટલે તેથી ખીજાં ઉત્તમને વિસરી જવાનાં નથી. મધ્યમવર્ગમાં આવી શકે એવાં—‘ ‘ચિત્રદર્શન’ નું અનુવાદકાવ્ય ‘વિજયાદશમી,’ ‘ગર્વખંડન,’ ‘ગિરનારનો યોગી,’ ‘માનભંગ’—વગેરે, સારામાં ગણાવી શકાય. વિસ્તારભયથી પ્રત્યેક કાવ્યની નોંધઅહીંથી પડતી મૂકવી પડે છે.

લેખિકાનો પ્રિય રસ કંઈ જ નહીં; અને ભવભૂતિએ કહ્યું છે તેમ એ કંઈ જ નહીં. જીવિતોરિયે ખીજા રસ જૂઠાંજૂઠાં નિમિત્તે કવિહૃદયને હવમલાવે છે. વળી આ રસમાંથી કવિના કૌટુંબિક જીવનમાં પણ કેંક ડોકિયું થઈ શકે છે. પ્રારંભનું કાવ્ય તેમ જ અવસાનનું કાવ્ય પણ અલૌકિક ઘટનાથી આખા સંગ્રહને એક જ લાગણીથી સાંકળી લે છે. સાધુદંપતિના ઉરની

પરાળથી દાઝી રહેલો દશરથ ‘પૂર્વ-સ્મરણ’ દ્વારા થયેલા પશ્ચાત્તાપથી શુદ્ધ થાય છે—‘પસ્તાવો પાપીના દિલે, પાપનાં પડને ધૂવે’—એ કથન સાચું પાડે છે. સંગ્રહમાંનું છેલ્લું કાવ્ય બંધ કરતાં એની એ વિષાદની છાયા ઝાંખી થવાને બદલે ઘાડી થાય છે; અને તેમાં વળી છેલ્લો શ્લોક બંધ કરતાં તે આંખમાંથી એકાદ આંસુ ટપક્યા વગર ભાગ્યે જ રહે—એવી શોકચ્છાયા જામે છે:

‘ઝંકાર ઝંઝરતણા ન હવે સુણાયે,
કહ્લોલતું સદન હા ! સૂનકાર ભાસે !
તરવો ભળ્યાં પ્રકૃતિમાં પલમાં : છતાં શું ?
—એ પુણ્ય રાખ મહિં ઊડતી કીર્તિ—રેણુ !’

સાથે સાથે લેખિકાનો ખીજો પ્રિય વિષય—‘એ પુણ્યરાખમહિં ઊડતી કીર્તિ—રેણુ’—પુણ્યવન્તાંઓની કીર્તિની કથાઓ અને તેમની પ્રશસ્તિઓ રચવાનો છે. તેમ કરવામાં લેખિકાને ખૂબ હોંસ હોય એમ લાગે છે. પાતિપ્રત્યનો ઉચ્ચ આદર્શ, ક્ષત્રિયવટનો ટેક, વીરજનોનાં શૌર્યગીત—એ બધી સામગ્રી પણ આ સંગ્રહમાં ઠીક ઠીક પીરસાઈ છે. ‘ગર્વખંડન’ માં ભીમની ઉક્તિઓ, ‘નવરોઝ’ માં લાલખાનાં વેણુ, ‘માન-ભંગ’ માં ચંદ્રમુખીને લાગેલો ચટકો—વગેરે પ્રસંગો વીરતાના સારા નમૂના છે. તે ઉપરાંત ‘ગિરનારના યોગી’ માંનો આછો હાસ્યરસ, તથા ખીજાં કેટલાંકમાંનો—ખીલી રહ્યા ફૂલ ગુલાબસરિખડો તું, ના દાંતથી દૂધ સૂકયું, સુકુમાર ખાપુ!—ના જેવી લીંટીઓમાં સ્ત્રીહૃદયનો સ્વભાવજન્ય વત્સલ રસ આ કાવ્યોમાં ભૂલી જવાગો નથી.

લેખિકાના સંસ્કૃત જાહેદો ધણેભાગે શુદ્ધ છે; છતાં હજી લઘુગુરની છૂટ લેવા જેટલી હથોટીમાં ઊનતા જણાય છે, તોપણ કેટલાક જાહેદો ઉપરનો કાચુ ખાસ પ્રશંસનીય છે, અગુરુ અને વસન્તલિલકા જેટલા

લેખિકાને સુસાધ્ય છે, અને જેટલા પ્રમાણમાં આપોઆપ શ્લોકબદ્ધ સ્વરૂપમાં દર્શાવે છે—તેટલે અંશે ખીન્ન જાહેર, હજી વિચારને સ્વાધીન હોય તેમ અનુસરતા નથી.

અહીં કેટલાંક સફલ ઉદાહરણો ટાંકવાની ઇચ્છા ન છૂટકે દાખી દેવી પડે છે. છતાં વાંચક નેષ્ટ શકશે કે આવા શિષ્ટ શ્લોકોને કોઈ ઉત્તમ કવિની કવિતાભેગા લખી દેવામાં આવે તો અસલ અને ઊમેરા-એ જેને જૂઠાં પાડવાં કદાચ કદિન માલુમ પડે. એટલે આ સંગ્રહમાં જેટલું સાફ છે તેટલું લેખિકાને શિષ્ટ કવિ થવાની પ્રારંભદશામાંથી ઠીક આગળ લખેલ છે.

છેવટમાં, આ કેટલોક પ્રત્યક્ષ બોધકથનો અને નીતિનાં સત્યો કેટલીક વખત એવી સચોટતાથી અને દ્રઢાણમાં આપી દેવાયાં છે કે હેનો આઝો ઉપયોગ હેને લોકપ્રિય કરી શકવાને સમર્થ છે. થોડીક વાનગી આપિયે:—

‘ પ્રભો ! સોંપુ ત્હને ચિન્તા, તું સાચો વિશ્વપાલક :

ધાર્યું ત્હને જ થાવાનું, મિથ્યા માનવ-હું પદ ’—‘ પૂર્વસ્મરણ ’

‘ અન્નદયા આંધળા ઘાતો, રોષ ના - ધરિયે જરા :

×

×

×

×

કિન્તુ કર્મ કરે જેવાં, ત્હેવાં ફળ જ સાંપડે ’—‘ પૂર્વસ્મરણ ’

‘ કરે ત્હેવું પામો, જગતપતિને ન્યાય સવળો

ઠરે ઠરે ખીન્ન, અવર દૂભવો તો દુઃખ રજો ’—‘ પૂર્વસ્મરણ ’

‘ રહ્યો ગર્વ કદિ કો’નો, અખંડ અવની પરે ? ’—‘ ગર્વખંડન ’

‘ વિશ્વનાં પૂતળાંકરો, એ સાચો સૂત્રધાર છે :

અમાપ હરિલીલાનો, કોણ કો’ જાણનાર છે ? ’—‘ ગિરનારનો યોગી ’

‘ પરનારીની પ્રીત, વિષવેલી વિષધરતણી:
મ બોલ, મરોશ ખચીત, કીચક ! રાવણકુલ સમ. ’

—‘ પાપાલીના જીવન પ્રસંગો ’

‘ હતો હીણો તે નીચ ચિન્તવી કૂલ્યો
નૃશંસ હછડે પડ્યો કૂડો પડ્યો ’—‘ દયાનું ઝરણ ’

‘ પસ્તાવો પાપીના દિલે, પાપનાં પડને ધૂવે:
દયાનાં ઝરણો ભેગાં, પુણ્યનાં પાણીડાં વહે ’—‘ દયાનું ઝરણ ’

‘ તે જ ધનુષ્ય ને ખાણ, રથ ઘોડા પણ તે જ હા !
પલટયો જ્યારે ભાણ, ત્યારે હું હારી ગયો ! ’—‘ સ્વધામ ગમન ’

‘ શ્મ દમ સત્ત્વનાં તત્ત્વો, કસોટીથી વધુ ઝગે:
તવાતાં ને ટીપાતાં તો, તેજ કુન્દનનાં વધે ’—‘ ધર્મસંકટ ’

‘ જીવતા જીવ મારીને, શું આનન્દ થવો ઘટે? ’—‘ સાધ્વી રાજુલ ’.

‘ પતંગ શા નેત્રાન્ધ, સૈરન્ધી-રૂપદીવડે;
ના જાણે કામાન્ધ, સો કીચક હોમાધ ગયા? ’—‘ પતિવ્રતા. ’

‘ ભલે, જીવ સો જાય, ના મરશો શતપાલક ’—‘ પરમાર જગદેવ ’

‘ અક્ષરદેહ રહે આહીં, સ્થૂલ દેહ જતો ભલે;
નવખંડ પછી એનો કીર્તિ દીપક શો ઝલે ! ’—‘ પરમાર જગદેવ ’

‘ શરમની શ્યામ શાહી તો, ઢળી છે શાહને મુખે. ’—‘ નવરોઝ ’

“સ્નેહ શું ? સુખ શું ? એવું, જીવી જોણે દીઠું નથી ;

હોમાઈ દેશકાજે જે, એવી છે કોણ એ સતી ?” — ‘કૃષ્ણાકુમારી’

—આ પ્રકારની નોંધવા લાયક વિશિષ્ટતાવાળો કાવ્યસંગ્રહ ત્હેમાંથી જીણપોતે
ઠાંકી દે છે; કારણ કે ઉપર ટાંકેલા વાક્યખંડો સાચી હીરાકણીઓ જેવા
છે. એમાં કવિત્વ અળહળે છે; કવિતાનો પ્રાણ એમાં પૂરાયો છે.

અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યમાં આવો સુંદર સંગ્રહ જિમેરવાને મારે સૌ.
હીપકુઆ દેસાઈને અભિનન્દન આપી આ લાંબો પ્રવેશક લેખ હું બંધ
કરું છું.

ધંટિયાડા,
વડોદરા.

}

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર.

“ कः सूर्यप्रभवो वंशः कः चाल्पविषया मतिः ।

तितितुषु दुस्तरं मोहादुदुपेनाऽस्मि सागरम् ॥

कवि कालिदासकृत रघुवंशः

પૂર્વ-સ્મરણ.

શાસ્ત્રલવિકીરિતઃ “કૈાસલ્ય !સખિ! આજ આ હૃદયના ચીરા અરેરે! થયા-
ખેરી વલ્કલ રામ, લક્ષ્મણ, વધૂ સીતા વને સંચર્યાં !
પૂર્વે થૈ ગયું ધોર કૃત્ય મુજથી તે, હાય ! આંખે તારે-
સાધુદંપતિની વરાળ ઉરની, હા ! દેવિ ! આજે ફળે !”

વસંતતિલકાઃ “ હું યૌવરાજ્યપદ ભોગવતો હતો, તે
રાત્રે જ કાળ વહતો જઈ સ્થાન સ્થાને;
લેઈ ધનુષ્ય મૃગયા રમવા જતો હું,
નિર્દોષ કૈંક મૃગલાં હણી મોજ માણું :

ઉપભતિઃ “જલે ભરાતો ઘટ હોય જવો,
દૂરે સુણ્યો ત્યાં કંઈ શબ્દ મહેં તો;
મહિષ ધારી ઝટ પાણુ માર્યું,
હું મૂખથી તે કળી ના શકાયું.

ખંડ કાવ્યો.

અનુહુપ્ત:

“ ‘અરેરે ! ઓ હરિ ! ’ એવો શબ્દ ત્યાં શ્રવણે પડ્યો :
બન્યો હું બહાવરો દેવી ! દોડી સત્વર ત્યાં ગયો.

શિખરિણી:

“ અને શું ત્યાં દીઠું—દિહ્મુંદ ખરે ! હું બની ગયો :
ખિચારો કોઇ ત્યાં, કુમળી કદળી શો ઢળી પડ્યો !
પડ્યો છે ધા ઊંડો, અરર ! વહતી રક્ત સરિતા—
ગળામાંથી બોલે, રૂઝણ વચનો. ‘ હા ! થયું શું આ ? ’

“ પિતામાતા મહારાં મુજવિણ અરે ! જૂરો મરશે—
જલ જલેલા ઘોને જલ; જલ વિના કેમ જીવશે ?
પિતામાતાને લૈ તિરથ કરવાને નિસરિયો,
વિધિ રૂઢ્યો ત્યાં તો—હત નૃપતિ ! તહે આ જીવ હર્યો : ”

અનુહુપ્ત:

“ લાંબો મહેં અંક સૂવાડ્યો, અંગોમાં કૈ વળી કળ;
ફરી ધર્મજ એ બોલ્યો, કબે કાઠી ઝીણા સ્વર :

‘ ભલે મૃત્યુ થતું મહારં, કમથોગે સહુ બને—
અંધ માતપિતા કિન્તુ અરેરે ! ધોર આ વને !

‘ પ્રભો ! સોંપુ તહે ચિન્તાધૃતિ સાચો વિશ્વપાલક;
ધાર્યું તહે તે જ થવાનું, મિથ્યા માનવ—હુંપદ.

માલિની:

સુરપતિ ગુણ ગાઇ, વત્સ સ્વર્ગે સિધાબ્યો
શરમમહિં કુબાડી, આત્મ મહારો હત્યારો;
જલ લઇ જવ છાતું વૃક્ષની પાસ મૂક્યું
—ક્યમ નહિ મુખ જીવ્યા ! કોણ છે રે ! કહે તું ?

જ્ઞાતિ:

હુ:ખઃ વાતને કેહવી પડી,
જરઠ એ ગયાં સાંભળી જગી;

બહુ બહુ હું તો માફો માગતો,
કરગરી વઘો આંસુ સારતો;

“ અરર પુત્ર તોના શકું દઇ,
પણ રહું જ હું પુત્ર તો થઇ;

ગણું પિતા જનેતા સમાં સદા,
વચનના ખરા રાધતો સદા. ”

“ પણ શું પુત્રની ભીંડ ભાગશે ?
વહો તપસ્વી એ આંસુડાં ભરે. ”

અનુહુપ:

“ આશાતનુ તૂટ્યો રાજા । હવે શું જીવવું ભલા ।
અન્નણ્યા આંધળા ધાતો, રોષ ના ધરિયે જરા:

કિન્તુ કર્મ કરે જેવાં, હેવાં કૃષ્ણ જ સાંપડે:
ક્ષમા અમારી ના ચાલે, તું જે પુત્ર-પૂઠે મરે.’

સાક્ષિની:

“ ના ના પીધું, અંધયુગમે જ વારિ,
ના સત્કારી, યાચના લેશ મહારી:
નિસાસામાં જેય ત્યાં પ્રાણ ત્યાગે;
રે રે ! ત્રણે અગ્નિને સોંપિયાં મહેં !

અનુહુપ:

“ બહુ વર્ષ વહ્યાં દેવી । વીસર્યો એહ શાપને:
ફરીથી આંખની સ્થામે, એ હવે જોઉં પાપને: !

ખંડ કાવ્યો.

શિખરિણી:

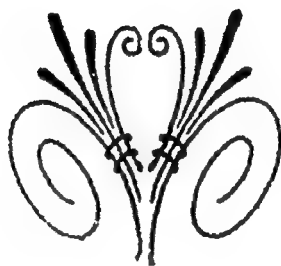
“ ખરે છે આ શય્યા જરૂર મુજ મૃત્યુતણી હવે,
અરેરે ! ચીરાતું હૃદય રજ શાન્તિ ન ધરશે !
જીવું શાને કાળે કહિય ફરી જો રામ ન મળે ?
જીવું શ્વાસે શ્વાસે—હરં ઝટ ચમાલિંગન મળ્યે ! ”

અતુલકૃપ:

મધ્યરાત્રિ વીતી ચાલી રાય સ્વર્ગ સિધાવિયા:
અજાણ્યે થે ગયો'તો ઘા, ત્હો યે આ કૃળ પામિયા.

શિખરિણી:

‘ કરો ત્હેવું પામે ’ જગતપતિનો ન્યાય સમજો,
ઠરો દારી ખીન્નઃ અવર દૂસવો તો દુઃખ રજો;
સ્વયં રામે જોતે, શિશુપાણું ધરી પૂજ્ય ગણિયા,
ન ત્હેતે યે કાળે, નિયમ પ્રભુકેરા લવ ચળ્યા.

૨

ચિત્રદર્શન.

લક્ષ્મણ:

આર્ય ! આજ્ઞા દીધી તહેવું, આત્મેષ્યું ચિત્રવર્ણનઃ
પાટી પર ચિતારાએ, નિહાળો રધુનન્દન !

રામ:

દેવીના ચિત્તને કાળે, ઠીક વિતોદ ગોઠવ્યો;
ક્યાં સુધી આગ્યું છે ચિત્ર, વત્સ લક્ષ્મણ ! તે કહો.

લક્ષ્મણ:

રણયજ્ઞ કરી પૂરો, પ્રસ્થાન કરતાં હતાં;
અગ્નિદેવે દીધાં દેવી, મૂર્તિમન્ત વિશુદ્ધિ શાં.

રામ:

વસંતતિલકા: જો જાનકી પ્રગટી જન્મથકી વિશુદ્ધ,
જેનાથી વન્હિ પણ થાય ખરેજ શુદ્ધ;
વાગ્યાણ હા ! કઠિન લોકતણાં ન લાગે;
તે કારણે ખન્યું સીતા ! કર માફ આજે,
હા ! પુષ્પ સૌરભભયું શિર ના ચઢાવ્યું,
રોળાયું હાય ! ચરણોથી છુંદું ખિચારું !

સીતા:

ઓ નાથ ! લેશ મનમાં નવ શોક ધારો.
રે ! પૂર્વકર્મ નારિયાં, સહુ દોષ-ચ્છારો.

લક્ષ્મણ:

અનુષ્ટુપ: જુઓ માતા ! અહીં આવે, કરોને ચિત્રદર્શન;
જાણે આજ ખન્યું સર્વે, ભાસ એ'વો થતો મન !

શાસ્ત્ર લવિક્ષીકિત: કેવો સુન્દર લગ્નમંડપ રચ્યો, ઊભા નરેન્દ્રો તહીં,
જો કોદણ મૂક્યું તહીં શિવતણું, કેવી પ્રતિજ્ઞા હરી:-
“જે આ શિવધનુષ્ય આજ ઊચકે, પામે સીતા સુન્દરી;
જે એ અદ્ભુત દાખવે પ્રવૌણતા, તેની સુકાર્તિ ખરી.”

અનુષ્ટુપ: જુઓ ! જુઓ ! બધા હાર્યા, શિવ-કોદણ સાંધતાં;
દશાનને ગયો હારી, ચંપાયા કર માનીના.

વસંતતિલકા: શ્રી રામ ગાધિસુતને ચરણે નમ્યા, ને
સાંધ્યું ધનુષ્ય કટકાદય ત્યાં થયું એ;

રામ:

સીતે ! શૌ રમ્ય પ્રતિમા કમનીય દીસે;

લક્ષ્મણ:

ઓહો ! શી માલ રઘુનન્દનકંઠ દીપે !

- સીતા:

અનુકુપ:

લગ્નમંગલનાં વસ્ત્રે, સોહે છે ચાર યુગ્મ શાં!

ખરે ! આ ચિત્રને જોઈ, ભાસે શું સ્થળ તે જ આ ?

રામ:

હરિશ્ચીત:

કમનીય, કાન્તા ! કરકમલ જો ! વડીલની સન્મુખ ધરી,
સુપ્રસન્ન મુખ મહારં દીસે, જાણે મળી સુરસુન્દરી;
આ ચિત્રથી તે ધન્ય ધણી, સીતે ! અહા હૈકું સ્મરે;
જીવનસખિ ! જો જો અહીં આ ચિત્રપટ શો વિસ્તરે !

સીતા:

અનુકુપ

વત્સ ! છે કોણ આ જીવો, જાણે સૌન્દર્યની લતા !

લક્ષ્મણ (સ્વગત).

ઊર્મિશ્રા દાખવે દેવી,

લક્ષ્મણ (પ્રકટ)

જીવોં ભાગ્યવ દેવ આ !

રઘુનાથે હરાવ્યા જે, પ્રૌઢ વિક્રમ દાખવી;

રામ:

ખીજાં ચિત્રો જીવો દેવી ! આમાં કાંઈ વધુ નથી.

શિખરિણી: જીવો ! ચારે ભાઈ, વધૂંસહિત આવ્યા પુરવિષે,
વધાવ્યાં આનન્દે, પુરજન પિતામાત સહુ થે;
પિતામાતાકેરી, સુખદ અર્મો શી છાંયડીમહી;
દિનો ગાળ્યા રે ! રે !—પણ પછી વિધાતા ફૂર થઈ!

વસંતતિલકા: જ્યોત્સ્ના સમાન ચમકારથી ચિત્ત વીંધી,
ને દંતપંક્તિ કલિ દાડમ શી દીપંતિ;
સીતા કુસુમકલિ કુન્તલ રમ્ય સોહે;
આવારણાં લઈ ઉરે પ્રિયમાત મોહે.

લક્ષ્મણ:

અનુષ્ટુપ્: જીવો ! ખુણે ઉભી દેવ ! મંથરા કલેશમૂર્તિ શી;

રામ:

ગૂહ રાજ મળ્યાંતા જ્યાં, વતસ ! તે વૃક્ષ ઈંદુદી.

સીતા:

કેવું છોડી દીધું નાથે, ચિત્ર કેંકેયીમાતનું;
જાનહવી શી વહે શુદ્ધ, ભારદ્વાજ પદે નમું.

રામ:

પરિણી:

સખિ ! કાલિન્દીના તટપર કુક્યો શ્યામવડ આ !
ખરે ! તે વેળાનાં, સ્મરણ સ્પુરતાં આ હૃદયમાં;
સુતન્વિ ! થાકી તું, મમ ઉરપરે રે ! ઢળી ગઇ;
દહું હું હૈંડામાં, અરરર ! લતા હાય ! સૂકવી !

અનુબુધ્:

ને ! આ પંચવટી રમ્ય ! ને આ પંખા સરોવર !
ઊછેરી શ્રમથી તહે જે પુષ્પવાડી મનોહર.

સીતા:

વસંતતિલકા:

ને રાધવેન્દ્ર ! નિરખો જનસ્થાનમાંહિ,
ઊભો શું પ્રસ્તવણુશૈલ તટસ્થ ત્યાંહિ;
ગોદાવરીસલિલ શુદ્ધ ખરે ! જણાય;
પ્રાણેશ ! તે સમય શી રીત વીસરાય ?

લક્ષ્મણ:

અનુબુધ્:

શૂર્પણખા જુઓ માતા ! રાધવે કરી વિરૂપા;

સીતા:

આર્યપુત્ર ! ત્યજ જાઓ ?

રામ:

જનકી ઘેલી, ચિત્ર આ !

સીતા:

સોરઠો:

રે ! રે ! કમ્પી કાય, નાથ ! વિજન વનમાં ભમ્યા;
રૂઢન સુણીને હાય ! વનપંખી વિઠ્ઠલ બન્યાં—

રામ:

વસંતતિલકા: જો ! આ સુવર્ણમૃગ ! તું ભરમાઈ જેથી,
રે ! રે ! દશાનનતણી કપટી કલાધી;
વૈરાગિન શો નયનમાં ભભૂક્યો અહાહા !

લક્ષ્મણ:

ના ના કદિ ય વિધિ-લેખ ગણાય મિથ્યા.

સીતા:

અનુકુપ્: નાથ ! આ શું ? વહે અશ્રુ, કે શું મૌકિતકપિન્દુકાં ?
વીત્યા એ દિવસો જહાલા ! દ્રવો આમ હતાશ કાં ?

રામ:

શિખરિણી: અરે ! કેવા ગાળ્યા રસિક ! તું-વિયોગે દિન ખંધા,
ફરી ચિત્રો જોઈ, સંજગા દુઃખિનગારી હૃદયમાં.

સીતા:

ખરે મહાઈ હૈયું, પણ ધ્રુજ રહ્યું નાથ ! શું વહું ?
પિતામાતાકેરં, પુનિત પુણ્ય આજે પ્રભુ ! ફળ્યું.

લક્ષ્મણ:

અનુકુપ્: જીઓ ! આ વજાંગીએ, જિગાર્યાં વિરહાગ્નિએ;

રામ,

સખિ ! થાકી વિસામો લે, પછી ચિત્ર નિહાળજે !

સીતા:

વસંતતિલકા: હા રામ ! દોહદ થયો, ગમ્યું ચિત્ર ચાર,
ક્યારે હું જાનહવીજાને રસખોળ નહાઉં !
શોભા નિહાળી વનની મન મોજ માણું;
એ હોંસ મહારી પૂરશો નહિં કાં કૃપાલુ ?

રામ:

અનુકૃપ: સૌન્દર્ય વનનાં જોવાં જાનકી ગર્ભવન્તીતે;
લેઈ જા સાથ તું વીરા ! વેગથી રથ લાવને—

થાકેલાં એ સીતાદેવી, મીઠી નિન્દમહીં પડ્યાં;
અનુચરે તહીં આવી કહી કારમી વારતા.

રામ:

વસંતતિલકા: ઈક્ષ્વાકુનું કુલ પ્રજાજન શુદ્ધ જાણે,
રોપાયું આ કુલકલંકનું બીજ શાને ?
અદ્ભુત કાર્ય થયું અગ્નિ સમીપ ત્યાંહે;
હા ! તે થયું દૂર: અહીં પણ કોણ માને ?

રીતિ સનાતન રઘુકુલકેરી સાચે,
રે ! જાણ પ્રાણુ પણ રાજ પ્રજા જ રાખે;
એ ગર્ભવન્તી ગૃહલક્ષ્મી વને હું કાઢું;
હા ! કૂર પ્રાણી—કરમાં બલિદાન આપું !

ઓ ભાઈ લક્ષ્મણ ! જવો નહીં ધર્મ ચૂકી,
 ઝે ક્રોમલાંગી સતીને વનમધ્ય મૂકી;
 જનશ્ચે ન જહાલી ત્યમ તું ઝટ મૂક દ્વેરે !—
 ધિઃકાર રામ તુજને ! કયમ દેહ ધારે ?

સોરઠા:

જનક વિદેહી તાત, ગુરૂ વસિષ્ઠ, ગૌતમ સમા;
 રઘુનન્દન પતિરાજ, ક્ષણ સુખ પામ્યાં ના સીતા !

ભાવીને અનુસાર, સુખ દુઃખ મળતું વિશ્વમાં;
 દીપક ઝે ચિત્ત ધાર, ર્શ્વર-ર્ર્ચ્છાં વલીયસી !

૩

વિજયાદશમી

વસંતવિભા: કેવાં અહો ! ઝળહળે નરનારી અંગે,
આપે સુવર્ણ શમિકેરં વળા ઉમંગે;
શી મેદની સ્થળસ્થળે મળા છે જનોની;
જો ! સ્વારી ઠાઠ્યો ચઢે પુરના પતિની.

શ્રંગારિયો સરસ હસ્તિ સુવર્ણ-સાળે,
અંખાડીએ કલશ કાંચનના વિરાળે;
રાજેન્દ્રસ્વારી નિકળી શમિ પૂજનાર્થે;
છે વિજયાદશમીકેરં સુવર્ણ આળે.

અનુક્રુપ: શમિપૂજનની રીતિ, રાજાઓમાં શરૂ થઇ;
કલિદાસે કથા લેખી રઘુવંશમહી કહી:-

કૌતસદ્વિજ પ્રતિષ્ઠાને, માતતાત-પદે નમે;
“વિદ્યાભ્યાસ તથે કાળે, જાઉં વરતંતુ આશ્રમે.”

ખંડ કાવ્યો.

ઉપજાતિ: છ.યા રૂડેરો વનરાજિકેરી,
ગુરૂ રહયા આશ્રમને વસાવી;
વિદ્યાર્થીઓ પાઠ શીખી રહે છે;
કલ્પોલતા પોપટ શું ભણે છે !

વસંતતિલકા: સેવાથકી ગુરૂ અને [ગુરૂપત્નિકેરું,
શિષ્યે હયું ઉભય ચિત્ત પ્રીતે ધણેરું;
શો મેળખ્યે અખૂટ જ્ઞાનતણો ખળ્લનો;
નામી વદે ઋષિપદે તવ કૈાત્સ શાણો:—

અનુક્રુપ: “ ગૃહે જાતાં દ્રવે હૈકું, અંતરે પ્રતિમા જડી;
ગુરૂ ! દક્ષિણા માગો, વીનતી શિષ્યની સુણી—”

સોરઠા: “ ખતે શિષ્ય પ્રવીણ, વિદ્યાનું ભાથું ભરી:
આનન્દે ગુરૂ ચિત્ત: ખીજી શી ગુરૂ—દક્ષિણા ? ”

ધન્દ્રવજા: “ ના ના તહમે તો ગુરૂભાવ દાખ્યો,
આચાર્યને તો શિરછત્ર ભાખ્યો;
છે આ પરાપૂર્વ તણો જ ધારો.
લ્યો દક્ષિણા, ઋણથકી લિગારો. ”

અનુક્રુપ: અજાણ્યે હઠ લે શિષ્ય, ના જાણે શું કહી રહયા:
કુસોટી ગુરૂએ કીધી, ભાવ ના મનતો લહયો.

સોરઠા: “ જો આપ્યાના કોડ, સુવર્ણની [ગુરૂ—દક્ષિણા;
માર્ગ ચૌદ કરોડ, એક જ પાસથી લાવી દે— ”

શિખરિણીઃ શિયારે મૂંઝાયા, કહિન મળવું એક જ કને,
ભમે તોડે યે પૃથ્વી, નકી ચુકવવા દેવ-ઋણને;
રઘુરાજ જેવો, નરવર મળે ના ત્રિભુવને;
અયોધ્યા પહોચીને, વિનતો કરી રાજેન્દ્ર-ચરણે.

અહો ! સોહે કેવો, ખટુક સરિખો કૈાતસદ્વિજ તો;
વિભૂતિ છે અંગે, પરમ દોષતો જ્યોતિષકી શો !
વળી તુષ્ણીપાત્રે જલ ભર્યું, ધર્યું કૌપિન તને;
ફરી જાણે આજે, અવનિ પ્રકટયો વામન શું એ !

ઉપજાતિઃ નમ્યેઃ અયોધ્યા જઈને રઘુને,
કર્તવ્ય આતિથ્યતું જાણતા જે;
અર્ધ્યાદિથી પૂજન એ કરે છે,
ધરી મૃતિકાતણું પાત્ર રહામે.

અનુષ્ટુપઃ “ કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળા ને, વેદ જાણણુહાર જેઃ
ઋષિમન્ડલમાંહિ તે પરતંતુ સુ—શ્રેષ્ઠ છે.

ધન્વન્તરાઃ “ લોકો ગ્રહે જ્ઞાન રવિપ્રતાપે,
તથૈવ વિદ્યા મુનિવર્યાં આપે;
કે એ મહર્ષિ સુખમાં વિરાજે ?
વિસ્તારથી વત્સ ! સુણાવ આજે--

ત્રસંતતિલકાઃ જે ધન્વન્તેવતણું ધૈર્ય ખરે ખૂટાડે,
એ'વું અખંડ તપ કીધું મુનિવરે જે;

“ શું તે મહીં શાચિપતિ કંઈ વિધન નાંખે ?
ના ના કદિ ય રઘુ તો તપભંગ સાંખે:

કપભતિ: “ કહે સુખી છે હરણાં ઋષિનાં ?
ને તીર્થવારિ પણ શુદ્ધ છે ના ?
વરતાંતુના શિષ્ય ! કહે મહેને તું-
વિદ્યાવિભૂષિત દહિં તહેને શું ? ”

અનુષ્ટુપ: સુણીને કૈાસની વાર્તા, રઘુ ગદ્ગદ તો થયો;
વિશ્વજિત કરી યસ, રાય નિર્ધન જે બન્યો.

પ્રણિપાત કરી કૈાસ, કહે “ ના દોષ એ વસે;
આપના પૂર્વજો રાજા સાચા તો વચને દીસે.

વસંતતિલકા: “ નિષ્કિંચનત્વ દ્વિજને દધને મળ્યું જો,
છે ચક્રવર્તીપદ રાજવી ! આપનું તો;
વૃદ્ધિ અને ક્ષય થતો શશિની કલાનો;
એવા નૃપેન્દ્ર ! તહમને લવ ખેદ શાનો ?

અનુષ્ટુપ: “ ભલે કલ્યાણ હો રાજા ! વળી યત્ન કરીશ હું;
જરો મૂંઝાવ ના ચિત્તે, બધી પૃથ્વી ફરીશ હું. ”

ઋણુસુકત થવા વિપ્ર, આવ્યો જો આશનો ભર્યો;
અપકીર્તિથી ભલું મૃત્યુ, શોચે છે નૃપતિ, અહો !

“ આંહી ખે દિન રે’ વત્સ ! યુકિત કાંઈ કરીશ હું;
ખને તો આશ હું પૂરું, કરું યુદ્ધ કુખેર-શું:

શાર્દૂલવિક્રીડિતઃ સૈનિકો શૂરવીર સજ્જ થઈને, આવી ઊભા તે સ્થળ,
 ઊભા અશ્વ તડિતવેગ સરિખા, ખેંચી જવાને રથ;
 ખેસીને રઘુનાથ મંત્ર ગુરનો ભાખી કરે પ્રોક્ષણ;
 શક્તિ આવી, શું ઊડશે નભમહીં જોઈ રહ્યા તે ક્ષણ !

અનુબ્રુપઃ તૈયારી જ્યાં કરે રાજ, સેવકે કહ્યું હર્ષથી:-
 “ દેવ ! આંકાશથી જુવો ! ઘણે સુવર્ણની થતી ! ”

શિખરિણીઃ અહો ! ચંપાવર્ણી, ગગનથકી મ્હોરો વરસતી,
 શંભિનાં પર્ણોનીઉપર વળી કેવી ખખડતી !
 અહો પૃથ્વી ત્યાંની, થઈ ગઈ શું સુવર્ણવરણી !
 જુવે આશ્ચર્યે સૌ; સરસ બની શી આજ ધરણી !

વસંતતિલકાઃ ત્યાં ફોરસને કર ગ્રહી રઘુરાજ લાબ્યા,
 ‘ વરતન્તુશિષ્ય ! તુજના અભિલાષ ફાળ્યા;
 લે આ સુવર્ણઢગલા ભર જોળી ત્હારી;
 યા ઋણુમુક્ત ગુરને દઈ પ્રહારી ! ’

અનુબ્રુપઃ સેંકડો જિંટ તે અપ્પો, સુવર્ણ ભરવા દીધાં;
 રઘુરાજ સસું ખીજું કરે કો’ કોણ પૃથ્વીમાં ?

વંસસ્થઃ “ નૃપેન્દ્ર ! ત્હારી પૃથિવી પ્રતેયકી,
 નવાઈ ના, કામદુધા દીસે નકી !
 પ્રભાવ દીસે અહ ! કારમો ખરે,
 ધ્વજિત તું આભથકી ય મેળવે !

અનુષ્ટુપ:

“ આશીર્વાદ દઉં રાજા: કામદેવસરિખડો—
પુત્રરત્ન ગૃહે સોહો રઘુકુવતણો દીવો ! ”

કૌતસ આળ્યો ગૃહ પાસે, વાળ્યો દગ સુવર્ણનો;
“ ધન્ય ધન્ય તહેને કૌતસ ! શિષ્ય તો તું જ છે ખરો !

વસંતતિલકા:

ના ચૌદ કોટિયકી હું વધુ કેં સ્વીકારું,
અપુ” તહેને ખુશીથી જે રહું તે જ તહારું: ”
કૌતસે કહ્યું, “ હું ચ ન તે મમ પાસ રાખું;
ઐમાદાય” એ રઘુપદે જધને જ દાખું. ”

અનુષ્ટુપ:

રઘુરાજા કહે “ વિપ્ર ! પાછી એ લેવી ના થટે;
મળી જ્યાંથી ત્યહાં મૂકો, પાછી એ શમિની તમે. ”

અપભ્રંશ:

પડો વનડયો તવ પુરમાંહે,
સુવર્ણ લૂટો કહ્યું સૌ પ્રજાને;
તે દિનથી ચે રોત રાજવીની;
આયુધ ધારી શમિ પૂજવાની.

અનુષ્ટુપ:

જયેચ્છુ આપતા તેથી, શમિપણની દહાણીઓ:
સુવર્ણસરિખાં તેથી ગણે તહેને ચ પ્રાણીઓ !

૪

ગવંખંડન.

[૧]

અલ્પકુપ્તઃ ઘૂતથી રાજ્ય હાર્યા ને, ખાંધી પશુકૃટી વન;
ખાંડવો રાજયોગી શા, શાન્તિથી નિર્ગમે દિન.

દ્રૌપદી:

દસંદતિવશઃ મીઠી સુવાસભર વાસુ અહીં ફૂંકાયે,
આવો પરિમલ અહો પતિ ! ક્યાંથી આવે ?

લીમ:

ખીમ્યો કુબેરવનમાં અરવિન્દ-પુંજ;
ફેલી અહો મધુરી સૌરભ ત્હેની કુંજ.

દ્રૌપદી,

અનુબંધ : સહસ્ત્ર પદ્મ લાવોને, પતિદેવ ! મહેને ગમ્યું;
નીલકંઠ શિરે અર્ધ્ય, આપી પાવન હું બનું—

કિન્તુ ખંચાઉં છું ગહાલા ! ઘણું વિકટ એ વન:
જીતવી યક્ષ-ચૌકીને, ચાલવું શતયોગન—

ભીમ:

મુન્દરી ! અચકાએ કાં ? નથી એ કાર્ય દુષ્કર:
પુષ્પથી યે મૃદુ ઓહો ! કોમલાંગીતણાં ઉર !

વશંતતિલકા: હું કાલવન્દિસમ દુઃસહ શું ન કૃષ્ણા ?
જો રૂદ્રથી પણ ભયંકર સૂતિ હું ના ?
આવી શકે કદિ ય કોઈ ગદ્દાની સ્હામે ?
—ના લાવું પંકજ, પડે જૂઠું ભીમ નામે !

આર્દ્રલવિઘ્નીરિતઃ બીડીનો ભડવીર વાયુસુત એ, ધારી ગદ્દાને ધસે,
પ્રાગ્ધ્યાં કેં અમણિન્દુ વીરવદને, ઉલ્લાસ ઉરે લસે;
જેતાં માર્ગમહી મસ્તસુતને, એ ગર્વથી બિચરે;
“રોકી માર્ગ તું કેમ મૂઢ ! પડિયો, જા બીઠ તું સત્વરે—”

હનુમાન:

દુતવિલંબિતઃ ક્યમ, તું માનવી ! આ સ્થળમાં ધસે ?
મરણ આજ શિરે ભમતું હશે:
અણુધ ! કોણ ? કહે તુંજ નામને;
કેં યથોચિત હું સન્માનને—

અનુહટ્પઃ વિજય વેદનાથો હું, આંહી આજ પડી રહ્યો;
ભાવ માનવનો ભૂલી, આવો નિર્દય કાં બન્યો ?

ભીમઃ

વસંતતિલકાઃ રે, જોઇ જોઇ તુજ ધર્મતણી પ્રતિમા,
જાણે ન કોણ ? અહ, વાનર ! મૌખ્યસીમા;
ક્ષત્રિયજાતિ, કુરુકુર પ્રસિદ્ધનો. હું,
વાયુ પિતા, તનુજ પાન્ડુ-પૃથાતણો છું.

અનુહટ્પઃ શિષ્ય દ્રોણગુરુકેરો, ભીમ તો અભિધાન છે;
માર્ગ જો ના મૂકે તો તો, જાણજો તુજ કાળ છે !

હનુમાનઃ

તોટકઃ અહ ! માનવી મૂર્ખ ! ફૂલાય રખે,
શૂરવીર ધણા પડ્યા તું-પખે;
શિષ્ય ના ઊતરે દિલમાંહીં જરા,
પળમાં તુજ દેહ થશે કટકા.

ભીમઃ

વસંતતિલકાઃ જો ના ઊકે, પટકી પુચ્છ તહે ખસેડું,
આ દેહ જજર અલ્યા ! પળમાં ઊજેડું-

હનુમાનઃ

વા ' શૂરવીર ! સુશીતે વીરશબ્દ આ'વા,
જો ભાઇ ! કમ્પિત થયાં સહુ ગાત્ર મહારાં !

અનુક્રુપઃ જદ્દ હું વ્યાધિથી દુઃખી, કેમ ભાષ બિઠી શકું ?
પુચ્છ મહારં ખસેડે તો ભલે જા:—સુખ ના ખકું !

માલિનીઃ અતુલ ખલ ગયું ક્યાં ? એ ગદાધારી ચે ક્યાં ?
મદગલિત થતાં તો, વીખરી માન—સેના;

ભીમ (સ્વગત):

હિન્દ્રવન્ના; રે ! રે ! હરાયું ખલ મહારં ક્યાં આ ?
કાં પુચ્છ લેશે કગિનું ખસે ના ?

ભીમ (પ્રકટ):

કેવો બન્યો'તો મદમત્ત હું તો;
નશો બિતાર્યો, અહ કોણ તું છો !

હનુમાન:

માલિનીઃ પવનતનય હું છું, ભીમ તું બ્રાત મહારો,
હૃદય ભાંડું તહે હું, બન્ધુ તું પ્રાણુખ્યારો.

અનુક્રુપઃ ગર્વખંડન તો કીધું ભીમનું બજરંગીએ;
રહ્યો ગર્વ કદિ કો'નો, અખંડ અવની પરે ?

ગર્વખંડન.

[૨]

વસંતતિલકા; કાં મૂર્ખાં ચિત્ત ! તતપિન્જર જોષ ડાલે ?
 વિદ્યુતતેજસમ ચેતન બોલતું એઃ
 રે ! કો દિ તેજમહિં તેજ સમાઇ જશે;
 તો કેમ ચિત્ત ! તુજને અહમેવ થાયે ?

અનુક્રૂપૂઃ રામરાવણનું વિશ્વે, જામ્યું'તું યુદ્ધ દામણ;
 મૂર્ખાં સૌમિત્રિને થાતાં, કરે કલ્પાંત રાધવ:-

રામ:

વસંતતિલકા: કાં શૂન્યચેતન જની પડિયો સુધીર ?
 - 'લાવીશ જાનકી ' ક્યું પણ શું ન વીર ?
 રે ! કેસરીસમ ધૂંમ્યો રણભૂમે સારી,
 હા ! તું-વિના કયમ જીવું મુજ દેહ ધારી ?

શેં વજા ઉર પ્રિય ! આજ ન ફાટતું હા !
તૂટી પડી સખળ ખાંભ, સુખન્ધુ જાતાં !
મુઝા તજ, વનકુલો પરિધાન કીધાં,
રે ! ખાર વર્ષ ફળ ને જલ કેં ન લીધાં :

નિદ્રા ન લીધી પળ, રક્ષણ કીધું ભાષ !
ભણું પડ્યું શું, દષ્ટ છેલ્લે સૂતો રીસાષ ?
હું શું જતાવું મુખકું તુજ માતને રે ?
સૌન્દર્યવેલી સરિખી વધુ ઊર્મિલાને ?

સુષેણ :

સોરઠો : વેગે ઝા રઘુરાજ ! મંગાવો સંજવની ;
દ્રોણાયલથી આજ, શુદ્ધિ ત્યારે આવશે.
વિલખ થાતાં રામ ! કાંઈ ઉપાય રહે નહિ ;
ધણું કઠિન આ કામ, તે માટે મૂંઝાઉં છું !

હનુમાન :

અનુકટુપ : રઘુનાથ ! ધરો ધૈર્ય, અનુજ્ઞા દો જઈ તહીં ;
વિમાસો ના પ્રભુ ! હૈડે, લાવું સત્વર ઔષધી.

શાદ્દેશવિક્રીડિત : જોને મારુતી વજાકાય ફૂદકે, પો'ચ્યા ગિરિશૃંગમાં,
'આમાં સંજવની કંઈ ન પરખું ?' વિમાસતા ચિત્તમાં ;
પુચ્છેથી ગિરિને વીંટી મનમહીં ફૂલી રહ્યા મારુતી ;
'લેઈ જાઉં ગિરિ હું સંઘઉપરે, વિચારું ખીણું નહીં :

હનુમાન:

વસંતતિલકા: મહેં તો સુવર્ણ-નગરી પળમાં પ્રજ્ઞાળી !
દેવી સીતાની પલુ ભાળ શું મહેં ન કાઢી ?
સેનાપતિ હું-સરખો વીરજો દીસે કો ?
તો હું ન હોત, નવ રામકને હવું કો !

અનુબંધુપ: અહંકાર ઉરે ધારી, ક્રૂરતા પૂર વેગમાં:
ભરતે તે નિહાળ્યું જે રહે છે નન્દીગ્રામમાં.

ભરત:

ઉપજાતિ: જાતો હશે રાધવ સાથ યુધ્ધે,
તો કાં કરું આજ પૂરો ન એ'ને ?
શું વ્યર્થ જાશે શર રામનું એ ?
—ઊભો રહે મૃત્યુ શિરે જ ઘેરે !

સોરઠા: સરસર કરતું તીર, ભરતે સત્વર છોડિયું:
લાગ્યું વીરશરીર, 'રામ !' વહી ધરણી ઢળ્યો !

અનુબંધુપ: જોયો એ ભરતે જ્યારે, રામનામની ધૂનમાં;
હૈડે ફાળ પડી ભારે, આઘ્યા દોડી સમીપમાં.

ભરત:

વસંતતિલકા: એ રામભક્ત ! કર માફ : તું કોણ ભાઈ ?
વિસ્તારીને સહુ કહે, હું ચૂક્યો ભલાઈ—

હનુમાન:

સંજીવની લઈ જવી રઘુનાથ પાસે,
જો વાર થાય તવ લક્ષ્મણપ્રાણ જાશે !

ભરત:

મંજાકાન્તા: નિર્ભાંગી હું, અરર જનમ્યો, રામને દૂભવાને,
મ્હારે કાળે વનકુલ સજી ત્યાગ્યું રે ! રાજ્ય રામે;
ત્હેમાં રે ! રે ! કુટિલ ખનિયું કારમું કૃત્ય આજે;
હુઃખી કીધા પરમ પ્રિય એ ભક્ત છે રામના જે !

હનુમાન:

સોરઠો: ગણું ન રે ! મુજ હુઃખ, પણ ત્યાં પો'ચાશે નહિ
હસશે ત્યાં દશમુખ, કરમાશે વીરફૂલડું !

ભરત:

તોનક: શીદ શોય કરે ખજરંગખલી ?
વીર રામનું ખાણુ મૂકીશ શરી;
વખતે ઝટ પ્હોંચી જશે તું ધીરા—

હનુમાન:

મુજ ગર્વ ગળ્યો, પ્રભુભક્ત વીરા !
પટક્યો જ્યમ એક જ ખાણુથકી,
વળી પાઠવશે ત્યમ એ જ થકી;
ખહુ રત્ન ધૂપ્યાં અવનીતલમાં;
હુંથી ના ખન્યું તે તું કરે પળમાં !

અનુબંધ: ખંડિતગર્વ તો કીધો, અંજનીસુતને ખરે !
રહ્યો ગર્વ કદિ કોનો, અખંડ અવની પરે ?

ગિરનારનો યોગી.

વસંતતિલકાઃ શાં લોકથોડ ગિરનારશૃંગે !
 ને દ્વારેકાથડી ય યાદવ જાય સંધે;
 ‘કો કારમો અજબ યોગી તરી વિરાજે’
 —એ વાયકા પ્રસરી દેશવિદેશ આધે.

શાદ્દેશવિકીરિતઃ અંગે કૌપીન ને કમંડલુ કરે, પડેરી પગે પાવડી,
 ખાંધી છે શિશની જટા, શુ શિવની મૂર્તિ સમીપે ખડી !
 ‘નારાયણ !’ મુખથી રટે અલખ, ને જાહુમરી આંખડી,
 નહાની છે વય ત્હો ય કેમ દીસતી, યોગેપણા આવડી ?

વસંતતિલકાઃ એ ખાલયોગી—પદ યાદવ સૌ નમીતે,
 કે’ “ ભેખ કેમ ધરિયો કુમળી વયે રે ?
 સંસારનો દુઢુ—મીઠો રસ શુ સૂઝાયો ?
 જહાલું કુટુમ્બ તજી ભેખ જ શે ધરાયો ? ”

અનુબંધુપૂ: ‘ સચ્ચિદાનન્દ ’ બોલીને, યોગી તો હસતા હતા;
ગેરુઆં વસ્ત્રની નીચે, દેહને ઢાંકતા હતા.

કુતવિલંબિત: “ તપસી કોક ખરો અવધૂત એ,
ઝટ તહીં જઈએ ” બલભદ્ર કે:
સ્મિત કરી ધનશ્યામ જ બિચરે:—
“ કપટી કૈંક જગે ભમતા ફરે.”

હન્દ્રવજ્રા: રામે કયો આગ્રહ ને સિધાબ્યા,
ભારે ત્વરાથી ગિરનાર આવ્યા;
વધા “ અહો માધવ ! ભવ્ય કેવી
આ યોગમૂર્તિ રવિજ્યોત જેવી !

અનુબંધુપૂ: હૃદાયુધ નમી બોલ્યા, “ પધારો દેવ ! પ્રાંગણુ;
“ ભિક્ષા ગ્રહું કુમારીની ” યોગીનું અધરું પાણુ.

વસંતતિલકા: “ ઓ યોગીરાજ ! વ્રત હું નહિ એ ચૂકાવું,
છે છે કુમારી ભગિની, ત્યમ પીરસાવું;
માટે પ્રભો ! ન ઉપકાર કરો પધારી ?
“ ચાલો ભલે ” મુનિ વધા, મન સ્વાર્થ ધારી.

અનુબંધુપૂ: પૂજા અર્ધ્યાદિથી કીધી, દીધું સન્માન ત્યાં ધણું;
રામ કેશવ બન્નેને, આશિર્વાદ ભણે શુભ.

જંશસ્થ: રંગોળિયો શી પૂરી જતજતની
સુવર્ણનાં પાત્ર સુશોભતાં તહીં;
“ તું જાહેન ! જાહેલો અહીં આવ ” રામ કે,
“ સાધુની સેવા કરી ભદ્ર પામજે.”

માનુષ્ય:

જાણ્યું હતું સુભદ્રાએ, યોગી નહીં પણ પાર્થ એ;
વસ્યો જે હૃદયે તહેને જોતાં જીવન સાર્થ છે.

અસંતતિલક્ષ:

કોડીલી કૃષ્ણભગિની કરિણી શી ચાલે;
ધીમે ડગે પીરસતી શરમાળ ભાવે;
જાદુભરી પ્રણયમૂર્તિ અહો ! નિહાળી;
વાગી મુનિહૃદય પ્રેમતણી કટારી.

યોગેન્દ્ર વિઠલ જન્યા મતિ તો મૂંઝાણી,
તે ક્ષીરમાં લવણ નાખ્યું ન ભાન કાંઈ;
ત્યાં કૃષ્ણ-હાસ્ય સુણતાં દિવ શુદ્ધિ આવી;
કલ્પી રહ્યો, 'સરસ શી પ્રતિમા ખનાવી !'

અનુષ્ટુપ:

ખીડું લઈ પછી ચાલ્યા, અતિથિદેવ આશ્રમે;
ક્રમને ચાલતા તહો ગે, પગને જવું ના ગમે.

એક દિન હતો મેળો, રૈવાતાચલ ઉપર;
સુભદ્રા શ્યામને કે' છે," આજ્ઞા દા જાડિ' તે સ્થળે.

તેજ:

વીર કૃષ્ણ ! મહેને રથ સત્વર ઘો,
નિરખું ગિરનાર, ન હોંસ પૂરો ? "

તવ સારથી તેડી મુરારિ કહે:—

'લઈ જા ભગિની ઘણું સાચવીને.'

અનુક્રૂપ: રેવતોત્સવ જોવાને, યોગીરાજ પધારિયા;
ઝૂડો જમાવીને બેઠા, સુભદ્રાએ નિહાળ્યું ત્યાં.

શિખરિણી: જઈ પાસે બોલી, “મનથી વરી હું પાર્થ તંમને,
રોતિ ક્ષત્રિયોની, હરણ કરી જાઓ પ્રિય ! મહેને—”
હરાવી હંકાર્યો, રથ ઉપર એ આરોંઢ થઈ;
પછી ફેંકી પાર્થે કફની—સજિયાં વસ્ત્ર જ તહીં.

અનુક્રૂપ: ભગવો લેખ જ્યાં ત્યાઓ, સુભદ્રા મુખમાં હસે;
અશ્વમંત્ર ભણી ફેંક્યો, ત્વરાથી રથ અનુજીને.

વંશસ્થ: ઉંચાં ધરી આયુધ ચાલેવો ધરયા,
અને વળી કો પુરી દ્વારિકા વળ્યા;
‘શું શાન્ત બેસો?’ કહ્યું રામ કૃષ્ણને;
‘હો સુભદ્રા હરી જાય યોગી એ—’

વસંતતિલકા: બોલે હૃદાયુધ “કરો ઝટ, સૈન્ય લાવો,
શેં જોગી જાય જીવતો ? પટ્ટી જ નાખો !”
“માન્યું નહોં, મળી શું લ્હાણુ ?” મુરારિ કે છે;
‘ઓ પૂજ્ય બન્ધુ ! મુજ હાથ બતાવું જોને.

અનુક્રૂપ: સુદર્શન માધવે લીધું, હલમુશલ રામ લે;
બંનેએ ફરથી દીડી, સુભદ્રા સારથીપદે.

છટાથી બાણ શાં છોડે, પાર્થ સૌ ચાલેવો પરે;
“પૂજ્યબન્ધુ ! વઢો ના ના,” શ્યામસુન્દર વિનવે:—

ચંદ્રવન્ધ :

“ જહાલી મુખદ્રાતણું તો વિચારો:
સૌભાગ્ય કાં જ્ઞેનતણું વિદારો ? ”

“ ઝો કૃષ્ણ ! નાણી કપટી કલા આ;
ધારું હું ત્હેં બાળ સહુ રચી હા ! ”

આઈસવિકીડિત: “ બાપ ! લેખ લલાટમાં વિધિ લખે તે કોઈથી શું ફરે ? ”
બોલ્યા પાર્થસખા ‘અહો ! પ્રભુજનું ધાર્યું’ બન્યું આખરે!
આવું યુગ્મ, ત્રિભુવને શું જડશે? સૌની કરી સાન્તવના;
લગ્નોત્સવ ઉજવ્યો, ફરીથી બનિયો યોગી ખરો ભોગી આ !

અનુક્રૂપ :

વિશ્વનાં પૂતળાંકરો, સાચો એ સ્વત્રધાર છે:
અમાપ હરિલીલાનો કોણ કો’ નજીનાર છે ?

પાંચાલીના જીવન—પ્રસંગો.*

[૧]

અનુબુધુઃ ધર્મ નીતિ થયાં ઝાંખાં, જામ્યો ત્રેતાતણો યુગઃ
ધર્મ સંસ્થાપવા વ્યાસે, કથા મહાભારતે કહીઃ—

શાદ્દેશવિક્રીડિતઃ દેવી દ્રૌપદી જન્મી દુપદગૃહે, પાંચાલમાં શોભના,
શાણી ગુણવતી, રતિ સ્વરૂપમાં, સોહે શું દિવ્યાંગના !
રાજાએ ‘પણ’ લીધું મત્સ્ય વિંધશે, તહેને હું કન્યા દઉં,
કુંકુપત્રથી દેશદેશ નૃપતિ, તેડાવિયા ત્યાં સહુ—

* “સ્તવનમંજરી”માં મૂકેલું આ કાવ્ય ‘ખંડ કાવ્યો’ ભેગું
અંહી ફરી લખાવ કર્યું છે.

ઉપજાતિ: અહો ! રચ્યો મંડપ ત્યાં રૂપાળો,
ખતાવવા વૈભવ રાજ્યકેરો;
દીપી રહ્યા રાજવી કોડવન્તા,
ધારે વરૂં એ રૂપવન્તી કન્યા.

વસંતતિલકા: પાછા પડ્યા નરવરો નવ મત્સ્ય વીંધ્યું,
શોચી રહ્યો દ્રુપદ ' રે ! શૂરતા ગઈ શું ?
વીરાંગનાકુખથી કેસરી કો ન પાકે ? '
—વાળ્યાણુ એ તૃપતિનાં ક્યમ પાથ' સાંખે ?

શાદ્ધૃલવિકીડિત: ગાળ્યો અર્જુન જેમ કેસરી વને, અંખા સહુને કરે,
હૈયામાં સ્મરો શ્યામસુન્દર સખા, ખેંચી ગયો તે સ્થળે;
ધારીને કરમાં ધનુષ્ય, ચરણો તુલામહી ઠેરવે,
હોજે જે પ્રતિબિમ્બ—મત્સ્ય ફરતું, તે ચિત્તમાં ગોઠવે.

અનુક્રુપ: ફરતા મત્સ્યને વીંધ્યું, સભા સ્તબ્ધ ખની ગઈ;
દ્રૌપદી બહાલધેરીએ, પે'રાવી વરમાળ જૈ.
' આજ વસ્તુ જીતી લાખ્યા ' વધાઈ માતને દીધી;
' બહેચી લ્યો ' પુત્રધેરીએ કહ્યું: આરા શિરે ધરી.

વસંતતિલકા: એ પાંચ પાન્ડવતણી ખની પક્ષિની જ્યાં,
ઊઠાવતી દિલથી સર્વની એ જ સેવા;
ને પાન્ડવો છૂંત રમી છળથી જ હાર્યા;
હુ:સાસને તંહિ સુહાગિની—કેશ સાહ્યા.

અનુક્રુપ: લાવી રાજસભામાંહી, દુષ્ટ ચીર સહી રહ્યો;
આર્તસાદ ખિચારીએ, બ્રાત માધવને ક્યો:—

સોરઠા:

‘દીનાનાથ પધાર, વેગે તું ગરૂડે ચઢી;
કંસતણા ઓ કાળ, બચાવ બહેની બાપલા !
ખેંચી મહારાં ચીર, દુઃશાસન દેખી રહ્યો;
આવોને ચઢુવીર, પાંચ પતિ પરવશ પડ્યાં !
રે ! રે ! ત્યાગ્યો ધર્મ, ભીષ્મવિદુર શા યોગીએ;
કોને કહું અપદ્મ ? સહાય કરે ઓ શ્યામળા—’

ઉપજાતિ:

ધાયા ભગિનીતાણું દુઃખ જાણ્યું,
ત્યાં ચીર પૂર્યાં નવસેં નવાણું;
મૂછાં વળી, દુષ્ટ ગયો જ હારી,
સતી કહે “ઓ વીર ! ઋણી તહારી !”

અનુદુષ્ટ:

“સ્નેહનાં સૂત્રનો બાંધ્યો, બહેન ! ખેંચાઈ આવું હું !
વીરની પસલી માગો, ધર્મ કાં ના બળવું હું ?”
માગતાં આવડ્યું કેવું, કૃષ્ણાને કૃષ્ણથી અહો !
સુભદ્રાસરખું સાગ્યું: “ભાન્ડુભાવ અખંડ રો’ !”

શાદ્ધૃલવિઘ્નીક્રિત:

“સિધાવો” સતી કે’ “પ્રભુ ! શ્રમ પડ્યો,” લૈ વીરનાં વારણુ
આવી તે ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મનો કને, કીધાં પગેલાગણું
“રે અન્યાય અઘોર કૈરવ કરે, તે શું ન વારો તહમે !
વિજ્ઞપ્તિ લળીને કરે કુલવધૂ, તે ના સ્વીકારો ક્યમે ?

વસંતતિલકા:

“અન્યાય આ તમથી કેમ અરે ! ખમાય !
શું છાંય દેહથી વિખૂટી કરી શકાય ?
અન્યાય ધર્મધ્વજધારી ! શું આ સહેશો ?”
ખોલ્યા બધા, “પતિનો સાથ સતી રહેજો—”

અનુદુષ્ઠ:

સુયોધન હસીને ખોલ્યો, “ આવો એસો ઉછંગમાં:
વનનાં દુઃખ શે વેઠો ? રાણી થઈ રો’ રંગમાં ! ”

હરિભીત:

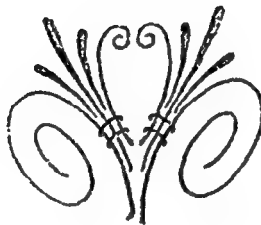
રાતાં થયા સતીનેત્ર: વદી, “ દિન એક એ’વા આવશે,
ભડવીર ભીમતણી ગદા, ઉત્સંગ એ જ વિદારશે ! ”
વેણી વિખેરી ક્રોધમાં, ખની માનભંગ વીરાંગના,
ખોલી પ્રતિજ્ઞા પ્રોઠ સ્વરથી, સભાજન કમ્પી ગયા:—

વસંતતિલકા:

‘ સીંચુ’ દુઃશાસનરુધિર ન વેણીમાંહિ,
નાખું ન ત્યાં સુધી હું તેલકુલેલ કાંઈ;
ધૂટા જ કુન્તલથકી વનમાં ભસું. ને
ક્યારે વીંતે અવધ આ ?—દિવમાં ધોંધું રે ! ”

અનુદુષ્ઠ:

પાંચાલીની પ્રતિજ્ઞાથી, ભીષ્મ જેવા દુઃખી થયા;
આપી આજ્ઞા પતે જાવા, આંખથી આંસુડાં વહ્યાં !

[૨]

અનુક્રુપ:

બાર બાર વહ્યાં વર્ષો, વેડતાં વનવાસને;
દુષ્ટ સંતાપવા ત્હોં જે, દુર્વાસા તંહિ મોકલે.

મધ્યાન્હે શિષ્યની સાથે આવ્યા જ્યાં પાન્ડવો વસે;
“ ચાલો સન્માન ત્યાં થશે ” ઋષિ સહમજ્યા ન દેખને.

ઉપનતિ:

દીધું હતું અક્ષયપાત્ર સૂર્યે,
પરવારી આધું મૂક્યું તું સતીએ;
ઋષિ જહીં આશ્રમમાં પધારે,
સત્કાર ત્યાં દ્રૌપદી દોડીને દે.

અનુક્રુપ:

“ સ્નાનસંધ્યા કરો દેવ ! સિધાવો સરિતા-તટ:
કરું છું સર્વ તૈયારી, પધારો ઋષિ સત્વર. ”

મૂંઝાયે ચિત્તમાં કૃષ્ણા, નથી કેં કરું શું હવે ?
રખે શાપ મુનિ દેતા ઉદ્દેગે મન તો ભમે.

- માલિની: સ્તુતિ કરીં કર જોડી ” શ્યામ ! વેગે પધારો,
ભગિની દુઃખિત જાણી બ્રાત ! ભીતિ નિવારો,
ઋષિજી સુલભકોપી શાપ દેશે: વિચારો—
જગદ્દોશ વનમાંહી, દીનની લાજ રાખો ! ”
- અનુકુપ: એવે શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં આવી, માગે ખાવાનું હેતથી;
દ્રૌપદી દુઃખ તો પામે ને ઉરે ઓછું લાવતી.
- સલિત: “ હરિ ! નથી હવે, આ સમે કંઈ, ”
વર્દી સુલક્ષણા, વ્યાકુલી થઈ:
કહિત કાં ખતો ? ડરણુસાગર !
વિપદ આ હરો, વંદ વિશ્વનાથ
પટકુજો પૂરી, લાજ જાળવી,
ત્યમ ઉગારો લ્યો, કહું લળી લળી !
નવ અજાણુ કે, શ્યામ ! તુંથકી,
હસવું આ સમે, ના ઘટે જરી ! ”
- અનુકુપ: “જો ! જો ! પાત્રે હશે કાંઈ,” એ’વું સાન્તવન શ્યામ દે;
ચ્છોટેકું જે હતું પાત્રે, આરોગીને પ્રભુ વદે:—
- વસંતતિલકા: “ આજે થયો ધરમ તૃપ્ત ભગિની ! ચ્હારી,
બ્રહ્માંડ તૃપ્ત કર્યું ત્હેં મુજને જમાડી: ”
જાણે જમ્યા મધુર છપ્પન ભોગ એ’વી,
શિષ્યોસહિત મુનિને અંઈ તૃપ્તિ લેવી.
- અનુકુપ: કર્યું આતિથ્ય કૃષ્ણાએ, ગદ્ગદ્ પાન્ડવો થયા;
આશિર્વાદ દઈ રતેહે, ઋષિ આશ્રમથી ગયા.

- અનુક્રમ: રાજમહેલ વસી જોણે, ભારે વૈભવ ભોગવ્યા;
બાર વર્ષ સુધી લેણે, સંકળે વનમાં સહ્યાં.
- હરિગીતા: હતી શરત, ‘ તેરમું વર્ષ પાન્ડવ, અણુછતા રહી ગાળવું,
કદિ ગુપ્ત વાસ જણાય તો, ફરીથી રહે વન સેવવું ’:
સહુ વેષ પલટીતે રહ્યા, વિરાટનૃપતિ-મન્દિરે;
સૈરન્ધ્રિ ખનીતે દ્રૌપદી, રાણીતણી સેવા કરે.
- અનુક્રમ: મનડું સૈરન્ધ્રિથી મોહું, રાણી-બ્રાત કીચકતાણું;
“ મોકલજે માનિની મહેલે ” એ’વું બહેનકને કહ્યું.
- વસ્ત્રાલિલકા: “ દાસી ! તું થાળ લઇ જન મમ બ્રાતને ત્યાં—”
ત્યારે વિમાસયું સતીએ “ જઈ હું હવે ક્યાં ? ”
સિધાવૌં તે છૂપી રીતે ભાઈમસેન પાસે,
મુક્તિ ખતાવૌં, ગઈ કીચકને નિવાસે.

અનુષ્ટુપઃ

કહે કીચક “સૈરન્ધ્ર ! રૂપથી મુગ્ધ ચિત્તકુઃ
દસી વેષ તજવીને, પટ્ટરાણી તહેને કરે.”

સોરઠોઃ

“પરનારીની પ્રીત, વિષવેલી વિષધરતણીઃ
મ ખોલ, મરોશ ખચીત, કીચક ! રાવણકુલ સમ !”

અનુષ્ટુપઃ

હો યે માન્યું નહીં મૂર્ખે, એટલે ખોલી સુન્દરીઃ—
“સંકેત સ્થળમાં આવો, પૂરાશે આશ ત્યાં ખરી.”

તોટકઃ

કંઈ અંગ સુગંધ દિલે ધરતો,
શણુગાર વિનાસતણા સજતો;

અરોસામંહિ વેપ જીવે મૂરખો,
નહીં સુન્દરો મુગ્ધ થશે, હરખ્યો.

સૈરન્ધ્રસમે ભોમ સર્જ થયો,
સંકેત સ્થળે જ છૂપાઈ રહ્યો;

જહીં કીચક ભીમનો દ્રષ્ટ પડ્યો,
મલયુદ્ધ કરી પળમાં પટક્યો.

અનુષ્ટુપઃ

જહારે આવ્યા ખીજ ખન્ધુ, નાશ તહેનો ભીમે કરી;
પાઠવ્યા ચો કીચક સ્વર્ગે, ભીતિ હાવાં કીધી પરી.

હરિગીતઃ

પછી અવધ વીત્યે આવિયા, મહા યુદ્ધ કુરુક્ષેત્રે થયું,
ભીમે દુઃશાસન મારી, રક્તથી વેણીનું સીંચન કર્યું;
વીંઝી વીરે મારી ગદા, અભિમાનીના ઉત્સંગમાં,
‘સતીવેણુ’ સાચાં પાડિયાં, વૈરાગિનિ શાન્ત પડ્યો તદા.

ખ'ડ કાવ્યો.

અનુષ્ટુપઃ યોદ્ધા જ્યાં પાથ' ને ભીમ, સારથી ચદુનન્દનઃ
ધવળ વિજયની ફરકે, પ્રજાને મન સાન્તવન.

સિંહાસને ચઢ્યા ધર્મ, ધર્મરાજ્ય ચલાવીને;
પછી કૈલાસ એ ચાલ્યા, મૃગગૌરિહણુ કારણે.

અન્દ્રવિજયઃ સંતાપી સતી દ્રૌપદીને તવ,
કૌરવની કુળવેલી કપાઇ,
શાપ વૃથા સતીનો નવ થાયઃ
રહે કદિ અગ્નિ વને ધૂધવાઇ ?

કેવી કસોટીથી પાર થઇ !
ઝળકી રહ્યું કુન્દન શૂરપણાનું !
પાન્ડવની વીરનારી ધરે
શીલ-અખતર તો પછી હારવું શાનું ?

અનુષ્ટુપઃ પાતિવ્રત્યતણો જ્યોતિ, અહો ! કેા જીરવે જ શું ?
કુસદીપક કૃષ્ણાએ, ઊજાળ્યું કુલ આર્યનું !

દયાનું ઝરણું.

અનુક્રુપ:

ધોર યુદ્ધ શમ્યું રાતે, જ'પ્યા કૈરવપાન્ડવો;
પડ્યા'તા મૃત્યુશય્યા કો, કો પાડે કારમી ખૂમો.

વસંતતિલકા:

રાત્રિ વધી, રણભૂમિ સૂનકાર ભાસે,
તારાગ્રહો ગગનમાં દીપતા સુહાસે:
કો પ્રિયનાં સખ ભમી ભમી શોધતા'તા;
કો એસી અશ્રુજલ-અંજલિ અર્પતા'તા.

અનુક્રુપ:

તમરાંના થતા શબ્દો, બાકી શાન્ત નિશા ધપે;
અશ્વત્થામાતણે હેકે, કિન્તુ ના કળ તો વળે.

માલિની:

શિખિરથકી ઘડી એ વ્યગ્ર ચિત્તે ભમન્તો,
સુંદર્યું દડકડ તહેવે જ્યાં બિંચે કાગમાળો;
ઘૂંવડમંહિ ઘૂંસ્યું ને કાગળચ્યાં વિખેર્યાં;
અરર ! મરડી માથાં પાશ ને પિચ્છ ખેર્યાં!

વંશસ્થઃ ધડીક થંભી મનમાં વિચારતોઃ—
 ‘હું કાં ન આવી અજમાવું યુક્તિઓ ?’
 હતો હીણો તે નીચ ચિન્તવી કૂટ્યો;
 નશંસ હેડે પડેધો કૂડો પડ્યો !

વસંતતિલકાઃ આજે હું પાન્ડવતણી જઈ છાવણીમાં,
 ને ખાલ દ્રૌપદીતણું હણું આ ધડીમાં;
 નિર્વંશ પાન્ડવતણો કરું કાં ન આજે ?
 વૈરાગિ હેર—સળગ્યો તપ હોલવાશે !

શિખરિણીઃ ગયો પાપી ત્યાંથી, અરરર ! કસાપ કૂર થયો,
 મૃદુ ખાલુડાંને, મધુરી નિન્દમાં હાય ! હણુતોઃ
 દુરાચારી હેડું, કઠિન દોસતું વજસરખું;
 અરેરે ! એ દિલે, કયમ કરી વહે સ્નેહ—ઝરાણું ?

અનુકુપઃ ટટળે ખાલુડાં સર્વે, સંભળાય ચીસો જિંડીઃ
 જગ્યા સૌ પાન્ડવો તહેવે, દ્રૌપદી કાંપતી હતી.

શિખરિણીઃ વદાયું ના જીભે, ગરીબ કુજતી રે ! ઢળી જતી,
 રહ્યા મ્હોંમાં શબ્દો, હૃદય રડતું આંખ રડતી;
 “અરેરે ! કે જાગોઃ કુસુમ કુમળાં હાય ! કયયાં !”
 સદ્ગાળો કે પાર્થ, “નીચ ! કહિં ગયો ? મારું હવણાં—

અનુકુપઃ દ્રોણપુત્ર ગ્રહી લાવી કૃષ્ણ કે “પાર્થ ! આ રહ્યોઃ
 હણીને ખાલહત્યારો, વૈરાગિ કાંધ યૂઝવો !

- વસંતલિલસાઃ કે 'પાર્થ' " દ્રૌપદીકને લઈ જાવ એ'ને,
જ્યાં એ હતાશ થઈને ધૂશકે રહે છે—"
વીરાંગના દૂરથી ઓળખી બોલી ત્યાંહીં;
“ ઓ અહાબાલ ! હત કૂર-કહું કસાઈ ?
- શિખરિણીઃ “ અરે ઓ હત્યારા ! શિશુ હણ્યો ખતાવી શી વીરતા ?
બૂંઝ્યો આશાજ્યોતિ, અરર ! અમને અંધ જ કર્યાં !
હણો ના—એની તો જનની મમપેરે કંકળશે;
પ્રભુ મ્હારો—એ'નો અદલ ચૂકવો ન્યાય જ ભલે—
- અનુષ્ટુપઃ પાપ-પુણ્યતાણું લેખું, જ્યારે પરમાત્મ પૂછશે;
કહે ઓ બાલ હત્યારા ! શી ગતિ ત્હારી ત્યાં થશે ? ”
- મન્દાકાન્તાઃ 'પાર્થ' લીધું ખડગ કરમાં, દુષ્ટ ! શિક્ષા દઉં શું ?
એધાણીમાં પતિત ! તુજની, જોપરી કાં ન કાઢું ?
રે ! રે ! આ'વું, ન કર ફરીથી—ઘોર આ'વું ઘટે શું ?
મારી માગી દુઃખી હૃદયની, જા હવે આંહીંથી તું—”
- અનુષ્ટુપઃ શિક્ષા દોષિતને દેવી, ન્યાય એ પ્રભુને ગમે;
દયાનું ત્રાજવું ત્હો યે, ન્યાયથી અધિકું નમે.

પસ્તાવો પાપીના દિગ્ધે, પાપનાં પડને ધૂવે;
દયાનાં ઝરણોભેગાં, પુણ્યનાં પાણીડાં વહે !

૯

જયદ્રથ-વધ.

વસંતતિલકાઃ સિંધુપતિ સુભટ જયદ્રથને જ ત્રાસે,
ભંગાણુ હાય ! પડ્યું પાન્ડવસૈન્ય નંહાસે;
નિશ્ચેષ્ટ બાલપર ભોંકો કૂંરે કટારી;
કાં ઉત્તરા-પિયુ હણ્યો ? નવ લાજ આવી ?

અનુબદ્ધપ્તઃ પાર્થ સીમસમા માથે, તો કાં બાલ રણે પડ્યો ?
બની પ્રપંચ-આહૂતિ, દિવ્ય તારલીઓ ખર્યો !

—શાદ્દૃશવિક્રીડિતઃ ઊભાં યુગ્મ અહો ! રતિમદ્દનશાં, આશાતણે આંગણે,
તહેમાં કાળ કરાલ વિદ્ધ કરીને, કાં સુખકું તું હણે ?
શય્યા સુન્દર મ્હેકતી કુસુમની, તેમાંહિ જે પોદતો—
તે તો ચેતનશૂન્ય આજ થઈને રે ! હાય ! પૃથ્વી પડ્યો !

અનુદુપ્ત:

ભીમને અનુદુપ્તે આવી, કારમી કથની સુણી;
અંગારા ઉરમાં લાગ્યા, સ્વસ્થતા ચિત્તની ગઈ.

અનુદુપ્ત:

શિખરિણી:

અભિમન્યુ મોંઘા ! ક્યમ ન મધુરી વાણી વદ તું ?
હયો કાં પૃથ્વીએ ? રણભૂમિ ન રે ! કાં ગજવ તું ?
નસાડયા શૂરાને, રણમહિં ધૂમ્યો કેસરીસમો !
કયું છેલ્લે આ શું ? દઇ વિરહ-ધા કેમ વિરમ્યો ?

ભીમ:

વસંતલિલકા:

ઉન્મત્ત હસ્તિ હણવા ક્યમ રે ! ગયો હું ?
એ લાગ જોઇ રિપુ ! હા ! કયું કારમું શું ?
ક્યાં બાલધાતક ? હણું ઝટ આ ગદાએ—
હું રોમરોમ બળું પુત્રવિયોગ-દાહે ! ”

અ પ્ત:

સુભદ્રાદ્રૌપદીકેરાં, જો ! કલ્પાન્ત કર્ણ શાં !
ઉત્તરા ઉરશું ચાંપી, પુત્ર પોકારતાં રહ્યાં:—

સુભદ્રા:

વસંતલિલકા:

હા ! કાં ન શટતું અરે ! ઉર-વજ્રકેરું ?
હું ઉત્તરા-વદન શી રીત રે ! નિહાળું ?
શી વીધથી મનડું પુત્રવધૂનું માને ?
રે ! દુઃખ-વાદળ અધોર છવાયું આજે !

આસા ન લોપી કદિ ત્હેં મમ નેત્રજ્યોતિ !
કાં આજ નિર્દય બન્યો અણુમૂલ મોતી ?
જોઈ રહું સ્વરૂપ સુન્દર તહારં બાપુ !
કેં બોલતે, મંધુર સાન્તવન કાં ન આપું ? ”

દ્રોપદી:

શિખરિણી: બધા મીઠાં સ્વપ્નાં, અરર ! ધૂળમાં હાથ ! મળિયાં,
બન્યાં સૌ સ્વાર્થીં તો, રણમહિં અરે ! રત્ન રવડયાં;
ન વિચાર્યું જહાજા ! અમ ગતિ હવે કેવી જ થશે ?
—ગુમાવી તું—જેવો સુભગ, ઝુરતાં દિન વિતશે ! ”

ઉત્તરા:

અનુકંપ: અનાથિની કરી હાવાં, નાથાં નિષ્ઠુર કાં બન્યા ?
અમૂલું રત્ન ના છાજ્યું, વરઝાળા રણે થયા !

મન્દ્રાકાન્તા: આવું છું હું, પ્રિયપતિ ! રહો ના મુંઝાશો જરીએ !
રે ! શું જીવે, પયવરનું માછલું આ સ્થિતિએ !
મોઘાનૂલું, જીવન ધરિયું, સાર્થ તો નાથ ! કહેવા,
આવું જહાજા અમરપુરમાં, પ્રેમના લહાવ લેવા—

અનુકંપ: આવુછું આવુછું નાથ ! અનુસા માત ! દિયો હવે—
પિયુમસ્તકને અંકે, ગ્રહીને ઉત્તરા વદે !

દ્રોપદી:

વસંતતિલકા: તહારી કુખે પ્રકટશે અભિમન્યુ નહાનો,
મૂકો કુદીન વધૂં ! આ હડ, કેંક માનો !
જો શાસ્ત્રમાં પણ કહી નવ વાણી શું આ ?—
‘ના ગર્ભવન્તી સતી થાય’—સુજો સુશીલા ! ”

અનુન:

અનુકેપુ: ખીલતો' તો શશી જેવો, પુષ્પ જેવો સુકોમલ !
સુધા વર્ષાવતો નેત્રે, હણ્યો એ કુલદીપક !

તોટક: લલ ગાન્ડીવ હું ભસું ભૂતળમાં,
શતખંડ કરું અરિના કટકા;

ઉર—વંન્હિ ખૂંઝાવી પ્રશાન્ત ખનુ;
કરું સાન્ત્વન કૃષ્ણભગિનીતણું.

અનુકેપુ: રવિ આથમતે શત્રુ મરે ના તો ખળી મરું;
સંતાડ્યો રથમાં પાપી, કૌરવો કપટી બહુ.

ચિખરિણી: બહુ શોધી થાક્યો, નવ મળી શક્યો જેદ્રથ ! કહી,
રચી કૃષ્ણે ત્યાં તો જયદ્રથવધે યુક્તિ જ ખરી;
જુઓ, ચક્રેથી ત્યાં ઝગઝગ થતો સૂર્ય ધૂપવ્યો !

અનુન:

પડી સધ્યા જુઓ, ખળી મરું ન કાં મોહન ! કહો ?

હન્દ્રવજ્રા: બહાલાં જનો રે ! કંકળી ઊઠ્યાં જ્યાં;
ને પાર્થ દે સાન્ત્વન સર્વને ત્યાં;
બહાલાં ! વિધિલેખ ટળે નહિ હા !
પ્રણામ છેલ્લા ધનશ્યામ મહારા !

અનુકેપુ: ચિતા ખડકીને પાર્થ શસ્ત્રાસ્ત્ર ત્યજતાં વદે:-
આજા ઘો સ્વજનો બહાલાં ! હોમુંછું સુજ દેહને.

કૃષ્ણ.

મન્દાકાન્તાઃ બાપુ શસ્ત્રો શૂરવીરજનો, અંત સુધી ન ત્યાગે,
માટે એ'ને, પરમ પ્રિય તું; વન્હિમાં સાથ લેને—
તહારા જોવો, શૂરવીર જતાં, ઝૂરવું જોધને એ ?
રે ! તું—વિના, નીરસ જગમાં, કાં ન બાળે મ્હને એ ?

અનુષ્ટુપ્ : પ્રતિજ્ઞા 'પાથ' શું પાળે ? રવિ અસ્ત થઇ ગયો;
અને ત્યાં કૌરવો સાથે, જોવા જયદ્રથ આવિયો.

અનુષ્ટુપ્ : વન્હિ ચિતામહી મૂક્યો, ફરે 'પાથ' પ્રદક્ષિણાઃ
નેત્રપલ્લવીથી શ્યામે, 'સૂચ્યું' શત્રુ માર આ !'
આકાશે 'પાથ' ભાળે ત્યાં ખસ્યું ચક્કઃ રવિ અગે;

કૃષ્ણ:

પ્રતિજ્ઞાબ્રષ્ટ કાં થાતો ? જોને ભાનુ દીસે તમે—

અર્જુન:

વસંતતિલકાઃ હે શ્યામસુન્દર ! કરં પણુ પૂર્ણ મહારં,
વૈરાગિ શાન્ત કરી ધીકતું ઉર ઠારં;
ગાંડીવ સાંધોં ઝટ અર્જુન બાણુ છોડે;
ને પાપીનું શિર પડ્યું ધડથી જ આધે—

માલિનીઃ પણુ પૂરં થયું કેવું કૃષ્ણકેરી કૃપાથી !
તરત ભગિનો પાસે શ્યામ આવ્યા ઉદાસી;
“કુલદીપક સિધાવ્યો ઝણુ પૂરં થવાથી;
અમરભવન ઊડી માળ લે અપ્સરાની ”

અનુષ્ટુપ્ : કપટી કૃષ્ણ કાળાની, ના કળે કોઈએ કળા;
બાળગરે રચી બાળ, રમાડે સર્વ પૂતળાં !

ભીષ્મસ્તવરાજ

વસંતતિલકાઃ ગંગાતણે ઉદર સપ્તવસુ થયા જે,
તે શાપમુકત કરવા જલમાં ડુબાડે;
જ્યાં દેવરાત લઇ જાનહી તો જતી'તી;
ત્યારે તૂપે મૃદુ મીઠો ટપકો દીધો કે'.

અનુક્રમઃ ખાલ શાન્તનુને સોંપી, જાનહી સ્વર્ગમાં સરી;
વધેછે વયમાં ખાલ, કલા જાણે શશીતણી.

વસંતતિલકાઃ સૌદર્યવન્તો પ્રમદા દોઢો શાન્તનુએ,
જાણે ઝબૂકી વૉજળા સરિતાકિનારે;
વાગ્યાં ઉરે મદનનાં શર રાજવીને,
વિચારતા પમરતી શી સુવાસ અંગે !

અનુષ્ટુપ્: “ રૂપથી હું બન્યો મુગ્ધ, કહે કો'ની કુમારિકા ? ”
મત્સ્યગન્ધા કહે “ હું છું રંક ધીવરકન્યકા. ”

સોરઠો: “ વરવાનો અભિલષ, કરે પટ્ટરાણી ત્હને;
ના કર તું નિરાશ, સોહાગી સ્મિતભાષિણી !

અનુષ્ટુપ્: “ પિતાને કાલ છાં લાવું, અનુજ્ઞા માગજો તવ; ”
હરિણી કૂદતી ચાલી, સિધાબ્યો સદને વૃષ.

શાન્તનુ ચિત્તમાં ચિન્તા, નિદ્રા ના નેત્રમાં મળે;
ચક્રોળે ચઢ્યું ચિત્ત, ઝંખના ચાલતી ઉરે.

વસ તતિલકા: ખીજે દિને વૃષ ગયો સરિતાકિનારે,
ભ્રમો હતો ધીવરરાજ તહીં જ આરે;
માગી રહ્યા, “ તુજ સુતા મહિષી મનાવું, ”
બોલ્યો પિતા! ‘ પણ ’ લીયો, મન હું મનાવું—

વંશસ્થ દોહિત્રને ગાદીપતિ તું જો કરે,
ને લે પ્રતિજ્ઞા તવ દુહિતા મળે;
અન્યાય કિન્તુ ક્યમ રાજવી કરે ?
શું હક્ક ના દેવવ્રતનો જ એ પરે ?

અનુષ્ટુપ્: અવાક રાજ થયો ત્હેવે, માગણી સાંભળી કૂર;
લેવાઈ મુખની કાન્તિ, આવતાં ધર્મસંકટ.

પોતાની વાત જાણીને, વહેછે ખાલ તે ક્ષણ;
દિલના દરિયાવે તો, કહ્યાં વેણ સુભાષણ:—

ચસંતતિલક્ષઃ “ દોહિત્ર ગાદીપતિ નિશ્ચય તુજ થાશે,
 ઘેા દુહિતા, શરત તુજ પૂરી પળાશે;
 ભીતિ તહમે મનવિષે નવ લેશ ધારો;
 નિષ્કામ યોગી બનું શાન્તનુપુત્ર પ્યારો ! ”

હરિગ્નીપ્તઃ આદર્શ બ્રહ્મચારી બની, જગ અમરકીર્તિ વિસ્તરી,
 પ્રિયતાતના સુખકાજ જોણે રાજગાદી જતી કરી,
 એ અડગ વીરપર કુસુમવૃષ્ટિ, દેવ વર્ષાવી રહ્યા;
 કપરી પ્રતિજ્ઞાને સુણી ત્યાં દેવદુંદુભી વાગિયાં.

અનુબંધુઃ હિત પાન્ડવનું ચાહી, રહે કૌરવ-રાજ્યમાં;
 તેથી પક્ષ લઇ લેતો, દ્રૂમવી ધરણી રહ્યા.

ધણાં વર્ષ વહી ચાલ્યાં, કરે રાજ્ય સુયોધન;
 ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે, લઢ્યા પાન્ડવથી તવ.

કેન્દ્રવિજયઃ રણધીર ખરે રણ-રિપુ હણી,
 સમરાંગણમાં વીર હાક—વગાડી;
 શર કેં તનમાંહી ખૂંપી ચ ગયાં,
 શું બની રહી બાણ તણી જ પથારો !

“ નવ ગોઠતું શિરા, ” સુયોધનને કહ્યું,
 દીધું ઉશોકું તહીં ઝટ લાવી;
 કહે “ મૂર્ખ ! તું ના સમજ્યો ! ” તવ ત્યાં
 નમી પાર્થ મૂક્યું શર મસ્તકમાંહી.

તોટક:

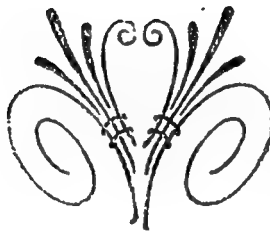
ઝગી શી ઘુતિ એ ભડવીરતણી,
હરી શી રહી જો ! શર-સેજમહીં;
અહાયર્થવ્રતે, વશ મૃત્યુ રહ્યું;
મધુસૂદનને કરજોડી કહ્યું.

વસંતાર્તલક્ષ:

દિ હસ્ત જોડી હરિનાં સ્તવનો કરે છે,
'છો છેલ્લી આશ !' કહી ઈશ્વરને નમે છે;
“જ્યાં ઉત્તરાયણતણો રવિ થાય નાથ !
શ્રીપાદમાં શમી જતાં બનું હું કૃતાર્થ !”

અનુક્રમ:

મકરસંક્રાંતિ: કાળે, અહાજ્યોતિ વિદ્યુત યૈઃ
નેષ્ટિક અહાયારીની, ધોષણ તાજ છે હજી.

સ્વધામ-ગમન.

અનુષ્ટુપ:

ઉત્પાતો કારમા ભાળી, શોયે છે ધર્મનન્દન:—

“ ન આખ્યો દ્વારકાથી કાં, હજુ યે પ્રિય અર્જુન ?

અન્દાકાન્તા:

આહા ! કંપે હૃદય, ફરકે નેત્ર ને ખાહુ મહારા,
 મૂઝાઉં હા ! અરર ! શું રહ્યું ભાગ્ય મહારં વિધાતા ?
 અશ્વો રૂવે, અપશકુનિયાં, કાગ ને ઘૂડ બોલે;
 આલાપોથી નકોં જગતની શૂન્યતા ધમ્મતાં એ !

કેવી પેલી, વીજળીં નભમાં મેઘજોણી ઝમૂકે;
 અધારૂં કેં અનિલવહરી ધૂમ્ર છાધ પ્રસારે;
 ને ભાનુનું કિરણ તપતું સાવ નિસ્તેજ આજે;
 કેં આકાશે ગ્રહ લઢી કરે, દિવ્ય ઉત્પાત શાયે !

સૌન્દર્યોથી વિહોંન વન ને વાટિકા શૂન્ય લાગે,
 અશ્રુ સારે નયનથી, કાં ધેનુનું વૃન્દ આજે ?
 કોકિલા યે ટહૂંકતા નથી સૂતી છે આમ્રકાળ;
 શાને થાતા શકુન નરસા સ્ત્રીમ ! જોને કરાલ ?

શાર્દૂલવિકીરિતઃ ધર્મો યે ઋતુના ક્રિયા, પલટીં શું સૃષ્ટિ મહા-કાલની !
ક્રોધી લોભીં બન્યા સહુ જગતમાં, જીવે કરી દુષ્કૃતિ;
બહાલા ભીમ ! રમે બધા કપટની, ખાજી જ વ્યામોહિની;
પાતાળે નીતિ ટેક પુણ્ય સરિયાં, કે સત્ય બોલે નહીં !

સ્નેહીઓ તરછોડીં સ્નેહ ધડીંમાં, જોને ! ઠગારા બને;
સંતાનો નગુણાં બની ભૂલી જતાં, વાતસલ્યના બેળુને;
શેં ભાસે સહુ ઊલટું અવનિમાં રે ! કેં બૂરું નિપજ્યું ?
રે ! વીત્યા બહુ માસ, પાર્થ ડ્યમ ના આવ્યો સમીપે હજુ ?

વસંતતિલકાઃ જોના પ્રતાપથકીં રાજ્ય સમૃદ્ધિ પામ્યા,
શત્રુ હરાવીં જગમાં વિજયી ગણાયા;
ને રાજસૂયમહિં આપ્તનીં લાજ રાખી;
રે ! શું તહીં નવ હશે સુખીં એ પ્રતાપી ?

સારઠોઃ આવ્યો, શું તે કાલ ? ભાખ્યો'તો કુનિ નારદે;
દીનતણા પ્રતિપાલ, પુણ્યધામ સિધાવિયા ?

અનુષ્ટુપઃ ચિતા નિર્જીવને બાળે, ચિન્તા બાળે સજીવને—”
કરે કલ્પાંત દુઃખેથી, આવ્યો ત્યાં પાર્થ તે પળે.

વસંતતિલકાઃ “ઉત્કુલ્લ મુખપર દુઃખ રહ્યું જવાઇ,
શું ક્રોધગે કર્યું” તહને અપમાન ભાઇ ?
દાશાહ, લોજ, મધુકુત્ર બધાં સુખી છે ?
ને વૃષ્ણિકુત્રગંહિ કૃશલ સર્વ છે ને ? ”

માલિની; હૃદયકમલ તહેવે શોકથી રે ! ધવાયુ,
વદનપર છવાઇ શ્યામતા, ને સૂકાયું;
પરમપ્રિય સખાની પ્રેમમૂર્તિ સ્મરે એ;
નયનથી વહન્તી અશ્રુની ધર રે ! રે !

અનુબુધ્ધ: વદો પાર્થ, રૂમો દાખી: “ કહું શું ધર્મન-દન ? ”
આત્મ-લીલા સમેટીને, સિધાવ્યા મધુસૂદન !

વસંતતિલકા: મહારં હરાયું સહુ તેજ સખાની સંગે,
રે ! રે ! બળું વિરહ-દાહથી હું અંગે:
જેનાથી દ્રૌપદી મળી, ચલ મત્સ્ય વિંધ્યુ,
જેના અનુગ્રહથી ખાન્ડવને પ્રજ્વળ્યું:

માયો સુયોધન રણે, સર્તીવેણ પાળી,
ને રક્તસિંચનથી વેંણી સમારો ત્હેની;
સાહાય્ય જેનીયકો હું મથવા જાત્યો, ને
‘ ગાન્ડીવપાણિ ’ નવ પીઠ ખતાવી કોતે:

રે ! સારથી ખની ગીતામૃત ઉર સીંચ્યું,
ત્હેના ગુણોની ગણના શું કરું ? ઝૂરું છું !—
ઝીલ્યાં શરે વરસતાં રણમાં સખાએ;
મહોટા મહારથી ય વ્યથા કર્યા હું—રહામે:

—એ શ્યામસુન્દર જતાં તૂટી ખાંચ હાથે !
ભાઈ ! સખાવદન રે ! નિરખું ન ક્યાં ચે !
કો’ શેં ધરં જવન હું ખની ખલાવરો રે ?
ઝૂરી મરીશ નકી હું—કહું શું વધારે ?

અનુક્રુપઃ ખની મત્ત મદિરાથી, ચાદવો મૂઢ રે ! ખન્યા;
દિજનો શાપ પામ્યાથી, માંહોમાંહે વઢી મર્યા !

નાશકર્મ સહુ કીવું, બાણું હું પ્રિય માધવે;
ઊતારી ભાર પૃથ્વીનો, સિધાબ્યા નિજ સ્થાનકે.

સોરઠોઃ ગયો જીવન ધરનાર, જીવું કેમ સખાવિના ?
ધગે ઉરે અંગાર, ના સૂઝે કેં : શું કહું ?

સોળ સહસ્ર સન્તાર, સંગાથે લખ આવતોઃ
કાળે આવી ત્યાંહ, લૂંટયો સ્ત્રી-સમુદાયને.

તે જ ધનુષ્યને બાણ, રથ ઘોડા પણ તે જ હા !
પલટયો જ્યારે ભાણ, ત્યારે હું હારી ગયો !

કૃષ્ણ-વિરહથી હાય ! સાધન સૌ નિર્ખલ ખન્યાં;
રક્ષા થૈ ન જરા થ, “ કાળે અનુન લૂંટયો ! ”

વસંતતિલકઃ “ જેથી હતા નિયમમાં શશી ને ગ્રહો આ,
જેનાથી શેષસરિખા પણ ડોલતા’તા,
જેનો મુનિવરસમા નવ પાર પામે,
સર્વે સ્થળે વસી રહ્યા નિજ આત્મ-ભાવે :

—હા ! તે મુદ્દિન પલટયો, પલટી ઘડી રે !
જેણ ગરીબ ખનીં પિપ્પલકેરીં છાંયે;
જોચિંતું હાય ! શર પાર્ધોએ જ માર્યું;
જે તે શ્રીકૃષ્ણપદ પદ્મમાંહિં વિરામ્યું !

હોવે વધા વચન તાપ-શમાવનારાં,
સંભારતાં વરસતી અહ ! અશ્રુધારાઃ
સંકેતીં સર્વ, નિજ ધામમંદિ ગયા એ;
રે રે ! હવે નહિ મળે પ્રિય શ્યામ ક્યાં યે !

ગીતામંદિ વચન ભાખ્યું તું સાંભરે તે:—
‘ વ્યાપે અધર્મ પ્રભુ ત્યાં અવતાર ધારે;
સ્થાપે સ્વધર્મ, સુખશાન્તિ યંધે છવાયે
સંકેતો જીવન—કોઈકું એ જ ત્યારે ! ’

અનુષ્ટુપ્:

રૂપ-ઝાંખી સ્મરતો એ, હૈડામાં કૃષ્ણચંદ્રની;
ભળી વૈરાગ્યમાં બુદ્ધિ, ચિન્તા ઝાળ શમી જરી.

ગીતા-જ્ઞાન સ્પર્શ્યું ચિત્તે, બ્રહ્મજ્ઞાનમંદિં ઊડયોઃ
શમ્યું અજ્ઞાન—અંધારુ, ભાવ સ્થૂલતણો ગયો !

શાર્દૂલવિકીરિતઃ “ભાઈ ! વૈયં ધરો, ઉપાય ન હવે, નિમ્યું પ્રભુતું બને,
સોંપી રાજ્યધુરા પરીક્ષિત-કરે, નિશ્ચિંત થાવું ઘટે;
જો ! આવ્યો કલિકાલ, સત્વર સહુ હિમાલયે ચાલશું,
સ્થાપી પ્રેમલ જ્યોતિ નેત્રસમીપે રસ્તો હવે કાપશું.”

અનુષ્ટુપ્:

પાંડવો દ્રૌપદી સાથે હરદ્વાર જઈ રહ્યાઃ
સ્વર્ગારોહણને કાળે, પ્રસ્થાન આદરી રહ્યા.

૧૨

ધર્મસંકટ

- અનુબુદ્ધૃપઃ શમ દમ સત્ત્વનાં તત્ત્વો, કસોટીથી વધુ ઝગે !
તવાતાં ને ટીપાતાં તો, તેજ કુન્દનનાં વધે.
- વસંતતિલકાઃ સાક્ષાત ધર્મસમ રાજ્ય શિખિ ચલાવે,
કીર્તિ-સુવાસ પ્રસરી સુરપુરમાં ગે;
“એ’વો અડોલ ન શું એ ડગશે જરા થ ?”
—વૃન્દિ અને શચિપતિમહિં વાદ થાય.
- દંદ્રવજ્રા; “ચાત્રો કસોટી કરિયે જઈને,
ખાંતે જાણાં પંખીનું રૂપ લેએ—”
શ્વાસે ભરન્તા વઢતા જ આળ્યા;
સિંહાસને જ્યાં વૃષ્ટિ વિરાળ્યા.

વસંતતિલકા: હોલો નૃપેન્દ્રતણી સોડમહીં સમાયો;
 ‘રક્ષા કરો’ કહી રહી થથરે બિચારો;
 “ઘો ભક્ષ, એવિણ કુટુમ્બ મરી જશે હા !”
 ત્યાં બાજ એમ વદતો જરીયે ખસે ના !

રાજેન્દ્ર કે’ “કયમ દહિં હું ગરીબડો આ,
 જે આબિયો શરણુ, રક્ષણુ શું કરું ના ?”
 પંખી વદે ” વધુ હું આજીજી શું કરું રે ?
 કાં એક-કાળ બહુ જીવની ‘હાય’ તું લે ?

સોરઠો: બચલાં મહારાં હાય ! ટટજો રે ! ભુખને દુઃખે;
 અવાચક-હત્યા ય, કાં લે ધર્મધુરન્ધર !”

વસંતતિલકા: “ઓ પંખી ! સ્વાર્થમંહિ ભાનં તું કાં ભૂલે છે ?
 હોલા-કુટુમ્બની ગતિ કયમ ના વિચારે ?
 લે લે ખૂટે ન કદિ તેટલું અન્ન આપું;
 તેથી કુટુમ્બતણું તું કરજે રખોપું.”

શિખરિણી: અમોલાં લે રત્નો, દહિં અખૂટ ભંડાર તુજને,
 ગુજરો હું બાંધું, નહિ કદિ ક્ષુધાદુઃખ દૂભવે,
 પરંતુ ના આપું, ચરણશરણે આવી પડયું જે;
 ખીજું જે માગે તે, તરત દહિં વિહંગ ! તુજને”

અનુદુય “ભક્ષ મહારં દધ દેને, પંડિતાઇ શું દાખવે ?
 જે એ પ્રાણુસમો જ્ઞાલો, ભારોભાર તું માંસ દે”

- વસંતતિલકા: “તો ખરસ, આ જીવન સાર્થ થયું જ મહાર, અર્પીશ માંસ અતિ હર્ષથી ખાજ સાર; કેં પ્રાણીકાર્ય નિજ જન્મમંહિ ન થાય તો ધિઃકે આ જીવન વીરતાજી ગણાય.”
- સોરઠો: કાંપી કાપી રાય, માંસ મૂકે છે ત્રાજવે ? ત્હો ય નમે ન જરાય, કસોટી સૌ જોઈ રહ્યા ! ધર્મધુરન્ધર રાય, પોતે એકા ત્રાજવે; “ભલે જીવ મુજ જાય, જોખી જીવે સામટું—”
- અનુષ્ટુપ: ત્રાહિ ત્રાહિ પ્રજા જોલે, કરે રાજેન્દ્ર સાંતવના; “ડરો ના, એ હિપાડો ને, પરવા ના પ્રાણની જરા.” પંખીરૂપ દીધું ત્યાગી, મૂળ-રૂપ ધર્યું જ્યહાં; “ધન્ય ધન્ય શિખિરાજ !” ઇન્દ્રવન્હિ વદી રહ્યા !
- વસંતતિલકા: ખન્ને તૃપેન્દ્રશિખિને હૃદયે લગાવે, “ચોખ્ખું સુવર્ણ પરખ્યું, તું અલિપ્ત સાચે; આજ્યા હતા ક્યું જ પારખું આજ તહારું; દીર્ઘાયુષી ચલવ રાજ્ય સુધર્મવાળું !”
- અનુષ્ટુપ: અખંડ અંગાંગને કીધાં, સીંચીને અમૃતાંજલિ: શિખિરાયે રહ્યા નામી, હાથની રચી અંજલિ:
- ઈન્દ્રવજ્રા: “અહો શિખિ ! હજીવલ નામ તહારું, ત્હેં કુત્ર એકોત્તર આજ તારું !” પછી થયાં અંતર્યામન ખન્ને, શાન્તિ વળી ભક્તિમતી પ્રજાને.
- અનુષ્ટુપ: શમ દમ સ્વપ્નનાં તત્ત્વો કસોટીથી વધુ ઝગે; તવાતાં ને ટીપાતાં તો, તેજ કુન્દનનાં વધે !

સાધ્વી રાત્રુલ.

શાદ્દેલવિકીરિતઃ આજે રાત્રુલ જિનધર્માસક્તે આનન્દનો છે ધ્વનિ,
નિર્ધારી તિથિ નેમીનાથવરની સાથે રૂડા લગ્નનીઃ
આવી જન ઉમંગભેર પુરમાં, શાં વાઘ વાગી રહ્યાં !
ઊતારા કરિયાઃ પરન્તુ વિધિના લેખો કદિ ઊકલ્યા ?

અબુધુપ્પઃ રીતિ ગોરવ દેવાની, જ્ઞાતિમાંહી થતી હતી;
પશુ અસંખ્ય પૂરેલાં, વાડામાં ટટજે તહીં.

વસંતતિલકાઃ કે બાપડાં નયનથી બહુ અંશુ સારે,
કે રાંકડાં, પ્રભુજી છે રખવાળ ધારે,
કેઈ ગરીબ નિરજે ભયભીત ડોળે,
વાયાવિના ગરીબડાં દુઃખ શું થ બોલે ?

- અનુદ્રુપુઃ તોધારાં એ બિચારાંની, ચીસો ત્યાં સંભળાય છેઃ
નેમીનાથ જઈ ત્યાં તો વદે ” આ શો પ્રકાર છે ? ”
- તોટકઃ ‘ વરરાય ! જુઓ રખવાળ કહે,
તમ લગ્નમહી બલિદાન જ એ—”
“ અહ ! અહીં ! ” એમ કુમાર વધા,
મુજ કાજ શું એમ બને જ કદા ?
- અનુદ્રુપુઃ જીવતા જીવ મારીને, શું આનંદ થવો ઘટે ?
અહિંસા—મંત્ર પૃથ્વીમાં, મહારે શિખવવો હવે—”
- શિખત્રિણીઃ જોતારીને વસ્ત્રો, તરત તપસીનું રૂપ ધર્યું,
જોતાર્યા શૃંગારો કુમકુમ લલાટેય ન રહ્યું;
બન્યો લિપ્તુ જેવો, જનકજનની પાસ ઊભીને
કહે “ જાવા દોને, જીવીશ જિનનાં સ્તોત્ર સ્તર્ષીને. ”
- મન્દાકિન્તાઃ જહાસંગો તો અરર ! કકળ્યાંઃ લગ્નમાં વિધન આ શું ?
ભાષ ! આપ્તું જીવન લૂંટીને આમ ના છોડી જાતું !”
“ રે ! રે ! હાવાં. અવર ન રૂએ શેં નકામાં રડો હા !
જાઉં આજે, જિન પ્રભુજીની, કીર્તિનાં ગાન ગાવા. ”
- અનુદ્રુપુઃ પ્રેમમૂર્તિ પળ્યો ત્યાંથી, ગિરનાર જઈ વસ્યો;
રાજીવે વાત આ જાણી રૂવે “ કાન્ત ! તું કાં ગયો ?
- વસંતતિલકાઃ હું એ તપસ્વિની હવે તવ પાસ આવું ?
વૈરાગ્ય. તીવ્ર ઉપજ્યેઃ “ ગૃહ હું ચ ત્યાગું ; ”
દિયેર એ જ વયનો રથનેમી નામે;
સાથે ગયાં ઉભય તો ગિરનાર ધામે.

ત્યાં નેમીનાથ મળતાં મન મોહ પામ્યાં,
ને નિર્ગમે દિન ત્રણે વસીને શુદ્ધમાં;
પાળે અહો ! કંઈન શાં વ્રત એ તહીંએ;
કે' નેમીનાથ " જઈ' દેશ વિદેશમાંહે

અનુક્રમ્ : બોધ સૌ જીવને દેવા, આથકું અવની બધી;
એ જણાં શાન્તિથી રે'ને, વળી આવીશ હું કદિ."

હરિમીત : નભમાં છવાયાં આભલાં, ને સાંઝ સલૂણી વિસ્તારે,
કેકા મયૂરકેરા મધુર, જહેતી અનિલહરી ધીરે;
જોઈ જાઈ અંપો પારિજાતક, કે' શુભાળ ખીલી રક્તમાં;
ઝરમર ઝરે ત્યાં મેહુલો. રાજુલ ગે હતી નય્રમાં.

વસંતતિલકા સૌ વસ્તુ જોરી શુચિ રાજુલ આવતી'તી,
ભીંજે અંબર હતું વરસાદમાંહિં;
ચોંટી ગયાં વસન રાજુલ ગૌર વાને;
એ જોઈને દિયર તે થડી મોહ પામે:—

"સૌન્દર્યકેરં પુતળું વિધિએ ધણું છે,
શુદ્ધ વસી, પણ શું રૂપ અહો ! ખીલ્યું છે !
વેલી અહો ! કુસુમની કરમાય ક્યાંયે;
—એ'વો બન્યો દિયર વિવહલ ચિત્તમાંહે.

ચેતી ગઈ ચપલ યોગીની વૃત્તિઓને,
અંગાંગ પાતિવ્રતજ્યોતિ ઝગી રહ્યા છે,
ધીમે સ્વરે વદતી, " બંધુ ! અશાન્તિ શી આ ?
હું રૂપયૌવન અશશ્વત, ના ટકે હા !

ખંડ કાવ્યો,

લીધો ‘ અખંડ ભેખ અહિંસાના યોગીએ,
ધ્યાનથકી છૂટે ભવ ખંધ: હો દિયરજી !
ચ્છેાંટેલ ચીર ભીનાં દેખીને ન મોહિયે,
સ્થિર જગી રાખો હૃદય-ખંધ: હો દિયરજી !

લીધો અખંડ ભેખ—

કારમી એ વાસનાથી પાપભોગી કેં થયા,
કાયા અશુચિ: ચિત્ત મોહ કાં ? દિયરજી !
યોગિની ખની હું, તહમે મહાવ્રતધારી છો,
ચૂકશો તો ખંધન કારમાં: દિયરજી !

લીધો અખંડ ભેખ— ”

વસંતતિલકા: રાજેન્દ્રના શીતલ કોમલ શબ્દથી એ,
હૈયાતણો ઊંકળતો ઊભરો શમ્ભો, ને
“ ઓ-માત ! માફ કરશો ” કહ્યું લાળને, તો
આત્મા વિશુદ્ધ તપથી રથનેમી કીધો.

નેમીતણી મૃદુલ નાળુંક રાજુલા એ,
યુગે યુગે વિમલ શીલ પદાવતી એ;
સાધ્વી જુઓ પુનિત એ ગિરનાર ધામે;
આજે ય શી અડગ મૂર્તિ તહીં વિરામે !

પતિવ્રતા.

વસંતવિભાઃ શો ખાલસૂર્ય નભમન્ડલમાંહિ સોહો,
ગમ્ભીર આ તરુદટાથડી ચિત્ત મોહો;
મન્દિરમાંહિ પ્રભુભક્ત સહુ સિધાવે;
ધંટારવો મધુર ભક્તિ ઉરે સ્પુરાવે.

જેનાર્થો રાજવિભવોનાં પ્રતીતિ જાગે,
તે નોખતો ગડગડે, શરણાધ વાગે;
કેવાં જલે જલચરો રમતો કરે છે;
રંગીન માછલી અહો ! સરમાં તરે છે !

મેના મયૂર વિહરે શુક્રસારિકા ને,
શી આમ્રઉપર ટહુકતો કોકિલા એ;
ખેડાં શિરે ચળકતાં રમણી ધરન્તી,
તે કો સરોવરતીરે જલ ત્યાં ભરન્તી;

કોંકોમલાંગીં સરખીસખિ સાથ ઘેલી
હૈયાતણી અજખ શુંજ રહી બિહેલી;
કો યુગ્મ તે સમય પાટણુમાં પધાર્યું;
શું બિતર્યું અવનિમાં શચિઈન્દ્ર જોડું !

માલિની: “વિધિ ગતિ અતિ ન્યારી છે ન શું ?” નાથ કે’ ત્યાં;
અરર ! અપરમાની ના કળાણી કળા હા !
ભમું હું અવનિ આખી દુઃખ ના લેશ ધારું;
પણ હૃદય ચિરાયે દુઃખ રે ! જોઈ તહારું !

કુસુમકલિસંભી તું રાજકન્યા શુભાંગી !
સહન કયમ કરે રે ! કબ્જ તું કોમલાંગી ?
મમ ઉર અકળાયે દુઃખિની માત મહારી;
અરર ! મુજવિયોગે ઝૂંશે એ બિચારી !”

ઈન્દ્રવજ્રા: “મૂંઝાવ શાને મમ નેત્ર-તારા !
હો આપ સાથે, મળ્યું સ્વર્ગ બહાલા !
માતાજીને માધવ સ્થાય થાશે;
તે આ દિનો નાથ ! વીતી ય જશે !”

અનુષ્ટુપ: તરુએ અશ્વ ખાંધ્યો તે વદે છે નાથ: “સુન્દરી !
ગ્રામમાં ગૃહ રાખીને આવું, તું બેસજો અહીં—”

માલિની: તીરે બેઠી, ઝોકલી કોમલાંગી,
જામોતીની, દાસી તે સ્થાન આવી;
જાણી વાર્તા, સૌ કહી નાચકાને;
જામોતીને હર્ષ હૈડે ન માયે.

અનુષ્ટુપ્: મળું મુઘ્ધા નવોઢાને, ફસાવું મુજ પાશમાં;
 જોળતી'તી મળી ત્હેવી, આજે છે ફર્યું ભાગ્ય આ !
 સ્વાંગ કો રાણીનો લેધ આવી વીરમતી કને;
 “ બ્રાતનો સુત ક્યાં ? જ્હાલી ! જોધને નેત્ર આ ટૂરે—”

અઘ્ઘાકાન્તા: “ ભાડે જોવા ઘર પતિ ગયા, ને થઇ વાર ઝાઝી,
 મૂંઝાડેં હા ! જમણી ફરંકે આંખડી આજ રહારી ! ”
 જામોતી કે’ “ અનુચર મૂંઢું, લાવશે મ્હેલમાંહી; ”
 રે રે ! એની કુટિલ ભૂરડીમાંહિ ભોળી ફસાઇ !

અનુષ્ટુપ્: વાટડી પિયુની જોતાં, નવોઢા ખની વિવ્હલ;
 “ અરે ! રાત્રિ પડી ત્હો યે, પધાર્યાં ક્યમ ના પ્રિય ?”

વસ્તંતિલકા: જામોતી કે’ “ શયનમન્દિરમાં તું જાને,
 ને તેકું મોકલું છું હું જગદેવને યે—”
 મુઘ્ધા અનુચરોની સાથ સિધાવો જોવી;
 મન્દિર તો અગમગી રહ્યું તું દીપેથી.

અનુષ્ટુપ્: સાંભળી પગલાં, હોડે હપ્ પામી વીરાંગના;
 પતિ જાણી ખની ચિત્તે અધીરી નવયોવના.

શાદ્દલવિકીડિત: દીઠો લાલકુમાર મત મદિરાપાને વણ્ણું ડોલતો,
 શો એ મૂર્ખ ગુલાબઅતરતણી સુવાસથી મ્હેકતો !
 વાસ્યાં દ્વાર અનુચરી જતી રહી, ખાલા ખની જ્હાવરી;
 દીધો હાય ! દગો, ચખાડું ફળ તો વીરાંગના હું ખરી !

શિખરિણીઃ ખન્યાં નેત્રો રાતાં, અસુર હણવા શકિત હિતરી !
 “ મરું કાં તો મારું, શીયલવ્રત હું ના ત્યજું. કદિ !”
 અનાડી એ બોલ્યો, “ મનહરણી ! તું મીઠું વદ ને;
 હું આબ્યો તું—કાળે શીતલ ઉર તન્વાંગી ! કરને.”

સોરઠોઃ “ પતંગ શા નેત્રાન્ધ, સૈરન્ધ્રિ—રૂપ દીવડે—
 ના જાણે કામાંધ ? સો કીચક હોમાધ ગયા ? ”

અનુષ્ટુપઃ “ આવ તું કોમલાંગી ”—જ્યાં સતીને જાય સ્પર્શવા;
 “ ચખાડું સ્વાદ ઓ પાપી ! ” વીક્ષરી એ વીરાંગના.

શિખરિણીઃ સતી સાથે રેંતી, નિશદ્દિનતણી જે સહચરી,
 કલેજમાં ભોંકી, નિડર ખનતી વીર રમણી—
 કટારીનાં ધાથી, અવનિઉપરે એ ઢળી પડ્યો;
 જવાબો કૃત્યોના, ચમસદન ઊભો, દધ રહ્યો.

અનુષ્ટુપઃ ફેફ્ફો જે અટારીથી, નોંધ તે કોટવાળ કે’—
 “ રૂપરૂપતણો રાશિ ! શી તહારી થઇ આ વલે ! ”

જામોતીસદને ચાલો, પુત્રનું વેર વાળિયે;
 ખંધ દાર હતાં તેથી, ચઢે તેઓ અટારીએ.

વસંતતિલકાઃ જે જે ચઢે ઢળી પડે, જખમી ખનીને,
 ચંડીસમી વીરમતી તહિં જે ! ભૂભી છે !
 રાજેન્દ્ર વાત સુણી સત્વર ત્યાં પધારે;
 “ વીરાંગના ! વદ તું કોણ ? કયું શું આ તહે ? ”

અનુબંધુપ્:

“ રાજરાજકુમારી હું, પરમારકુલે વરી;
રાજ્યનાં રત્નને રાજ્યાં, અમૂલાં વ્રત જાળવી.

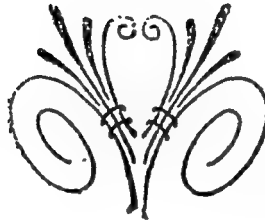
સુણ્યું સૌ જગદેવે આ, ધસી આવ્યો સમીપમાં;
“ શાણી! સંકટ રે ખોચું, ખોલો આવડી! દ્વાર આ!”

જન્દ્રવજા:

વીરાંગનાએ પતિ-વાણી જાણી,
ત્યા દ્વાર ખોલ્યાં હર હર્ષ આણી;
રાજેન્દ્ર ખોલ્યા “ ધન્ય ધન્ય પુત્રી ”,
જામોતીને દેશનિકાલ કીધી.

અનુબંધુપ્:

અહો ! વીરમતી કેવી, પ્રાણાન્તે શીલથી બચી ?
હતિહાસ સ્મરે તેથી, પતિવ્રત્યતણી છબી.

૧૫

પરમાર જગદેવ.

શાદ્દલવિકીરિતઃ જોને ભાદરવાની ભવ્ય રજની, કેવી વિકાસી રહી,
તહેમાં શ્યામલ વાદળી તિમિરને, સર્વત્ર ફેલાવતી;
કેવી વીજળી વાદળે ઝળૂકતી જો મેઘ ઝીણો ઝરે;
જગ્યા તે સમયે શ્રી ગુર્જરધણી, નિદ્રામહિથી ઝરે !

સોમઠોઃ સુણ્યાં મધુરાં ગીત, રૂઢન સુણ્યાં શાં કારમાં;
લાવો ભાળ અગીત, જઈ સામંતો ! તે સ્થળે.

વિચારે સિદ્ધરાજ, કોણ અનુજા પાળતું;
સુણ્યા છતાં અવાજ, ઘોર્યા લૂણહરામીઓ.

શાદ્દલવિકીરિતઃ ચાલ્યો ત્યાં પરમાર ખડ્ગ લઇને અંધારં છાયું બધે,
છૂપો વેષ લઇ નૃપેન્દ્ર હીંડતો, જો ! તહેની વાંસે વધે;
નારીવદં મહુ નિહાળી રડતું, આવ્યા સમીપે જહીં;
રે ! કાં આવું કરણ રૂઢન કરો ? શું છે ? કહેને જરી-

જોગણીઓ:

અનુષ્ટુપ: પુર પાટણની વત્સ ! અમે જોગણીઓ સહુ;
હાય ! પુરપતિકેઈ, કાલ છે મૃત્યુ કારમું !

શિખરણી: કરી પૂજા અર્યા, ખલિ નૃપવિના કોણુ ધરશે ?
બળે તેથી હૈકું, અરર ! પુણ્યશાળી નૃપ જશે ! ”
વળી ત્યાંથી ચાલ્યો, રમણીગણનું ગાન સુણવા;

જગદેવ:

કહો કાં ગાઓ છો ભર રજનીએ ગીત મધુરા ?

દેવીઓ:

તોટક: સુરપુરતણી સુરદેવી અમે,
ઝૂલિયે ઉરહર્ષ-હિન્ડોલ પરે;
ચઢવું લઈ દિવ્ય વિમાનમહિં,
નરશાહ્નલ ગુજરીનો નૃપતિ—”

મન્દાકાન્તા: રે રે ! એવી દુઃખદ કથની સુણતાં ‘ હાય ’ બોલ્યો,
શૂરો ક’ખ્યો, શિરકપર શું ખડ્ગનો ધ્રાવ વાગ્યો !

જગદેવ:

કેઈ વેળા અરર ! કરશે, કારમું કૃત્ય આ’વું ?
રે ! કાં આજે નિરદય બન્યાં માત દેવી દયાલુ ?

દેવીઓ:

તોટકઃ કરી પ્રાતઃસમે નૃપ સ્નાનવિધિ,
પૂજનાર્થ પીતામ્બર શુદ્ધ સજી;
મણિમંડિત પાટ મૂકે પદને
હરશું તવ રાજવી-આત્મનને.

જગદેવ:

સોરઠો: દેવી ! કૈંક ઉપાય, કૃપા થકી ન બતાવશે ?
ભલે જીવ સો જન્ય, મરશે ના શતપાલક !

દેવીઓ:

વસંતતિલકઃ કો વીર, રાજનીસટે શિર દે હંસીને,
તો તો ઉગારશું નકી પુરના પતિને;

જગદેવ:

વા' આથકી રડું શું ? લ્યો શિર હું ધરું છું,
આનંદઉદ્ધિ અહો ! જિતે પછી શું ?

અનુદેપ્: સાંધશે કેટલું આયુ, મહાદેવી ! કહો મહને;

દેવીઓ:

વત્સ ! દ્વાદશ વર્ષો તો, અર્પશું સિદ્ધરાજને.

વસંતતિલકઃ ઓ મૂર્ખ ! કાં તું બલિદાન અમૂલ્ય આપે,
તહારાવિના તુજ કુડેઅગતિ શી થશે ?
છે ખેલ્લી એ કરજ કેમ તું ના વિચારે ?
શે એક ખાતર દુઃખે સહુને દૂખાડે ?

જગદેવ:

અનુબ્ધેપ્: વિશ્વંભર વસે છે તો, મ્હારે કાં ધરવું દુઃખ ?
પોષે છે વિશ્વને એ તો, કીડીને પણ દે કણ.

વસંતતિલકા: એ! દૈત્યમદિની ! અમે પરમાર એ'વા,
સ્વામીસટે જરૂર આપવી જાંગી આ;
છે પિંડ આ પ્રભુતણા કણનો ખતેલો !
તો કાં ન સાર્થક કરું, મરો સર્વ પહેલો ?

દેવીઓ:

અનુબ્ધેપ્: તથાસ્તુ ! ધન્ય તું વત્સ ! સાચો તું સ્વામીભક્ત છે;

જગદેવ:

આજ્ઞા ઘો દાણુ હું ભેડે, કુડેખ અનુરકતને.

વીરમતી કને આવી, વાત સર્વ કહી દીધી;
“ નાથ ! ધન્ય થડી આવી: ” બોલી વીરાંગના સતી.

વીરમતી:

વસંતતિલકા: આજે સુવર્ણ દિન પ્રાતમ ! માનું સાચે,
દીપાવ્યું નાથ ! પરમારનું કુલ આજે;
બહાલા કહો જલવિના મીન જીવશે કે ?
છાયા વિખૂટી કદિ દેહથડી થશે કે ?

સૌભાગ્યનાથ ! તમવિણુ જીવી કરું શું ?
સાથે વસી સુરપુરે પ્રિય ! લ્હાવ લેશું;
ઓ નેત્રજ્યોતિ ! વિનતી ઉરમાં ઊતારો;
શ્રીહસ્તથી હણી મહને સુખથી સિધાવો.

અનુબંધુ:

ગૂંથીને ફૂલમાલા હું, પે'રાવું પુણ્યધામમાં—”

જગદેવ:

ના ના એમ નહિ મીઠી ! ઝૂરશે શું ન ખાલુકાં ?

વીરમતી:

ભલે, ખાલ હણો પ્હેલાં, ચિન્તા ના ચિત્તમાં રહે;
સિધાવો દેવીની પાસે, સાચવો સેવ્ય-ધર્મને.

જગદેવ:

વસંતતિલકા:

રે રે ! કુમાર ફૂલની ઘડીમાં વિદારું ?
ના હાથ આ ઊપડતો; પ્રિય ખાલ ચારું;
ક્ષત્રિય નિર્બલ થઈ ક્યમ પાપ બહોરે ?
વીરાંગના ! ઉરની કાં દ્રઢતા મૂકાવે ?

વીરમતી:

અનુબંધુ:

સૂઝે છે હૃદયે સ્વામી ! વિગ્રહિત દેવીને કરો:
વધુ આયુષ્ય આપો તો, ચારેના પ્રાણ સંહરો.
સુભાગી ચે અમે થાશું, કેરીશું લૂણ સાર્થક—

જગદેવ:

વધુ આયુષ અર્પે તો, ચારેનાં ધન્ય જીવન !

દેવીઓ: (દેવીને)

વસંતતિલકા: આપું હું ચાર જીવનાં ખલિદાન દેવી !
તો અર્પણો જીવન કેટલું સુરદેવી ?

દેવીઓ: -

ઓ વીર ! નક્કી અડતાલીસ વર્ષ પામે:
હારાસમો નવ દીકો અવનિતલે મહેં !

દેવીઓ: (વીરમતીને)

અનુકુંપ: એ છે સેવક સ્વામીનો, તો સટે શિર દે ભલે;
રૂપસુન્દર ભોળી તું, પુત્રોને લઈ કાં મરે ?

વીરમતી:

વસંતતિલકા: દેવી ! અનાથિની ખતી, જીવીને કરું શું ?
હોમાવી દેહ સર્તીધર્મ ખજાણું ના હું ?
એ ગુર્જરાધિપતિ રાજપિતા અમારો;
તે કારણે ક્યમ સમપૂર્ણ ન દેહ મહારો ?

અનુકુંપ: ક્ષણભંગુર આ કાયા, બિલ્વેરી કાચના સમી;
કાળનો કોળિયો થાતી, રહેશે નવ સાચવી !

યોગ જો ધન્યરે દીધો, તો કાં હાવ લઈ નહીં ?
લૂણ રાજજીવું આજે, કાં હવાવ કરું નહીં ?

દેવીઓ: (મ્હોટા કુમારને)

વસંતતિલકા: ખીલી રહ્યા ફૂલ, ગુલાબસરીખડો તું,
ના દાંતથી દૂધ સૂક્યું સુકુમાર ખાપુ !
લહાવો હજી નવ લીધો વય છેક નહાની;
વિખ્યાત થાવું રહ્યું છે હજી વીરતાથી—

મ્હોટા કુમાર:

સોરઠા: ભલે હોઉં હું ખાલ, ક્ષત્રિયવટ શું છે જાદી ?
કરવું લૂણહલાલ, ધમધુરધર રાજનું !

દેવીઓ:

અનુષ્ટુપ્: રાજી છો તો ભલે સાંજે, આપોને ખલિ સત્વર;
ખેલવી આહૂતિમાં આપો, કેળ શો મૃદુ ખાલક.

મ્હોટા કુમાર:

સ્વીકારોને પિતા માતા ! પ્રણિપાત હું ખાલનો;
પુંખમાલાસમો માનું, તાત ! ઘા કરવાલનો.

ક્રુતવિલંબિત: સુમટ વીર ડગ્યો ન-ઉરે જરો,
વીજળીશી અહ ! ખડ્ગ ઝગી રહી:
સુખધી 'અમ્મ' ધ્વનિ ગજવી રહે
મૃદુ સુકોમલનું શિર છેદતો.

અનુબંધુપ્: બાલ એ વર્ષનો નહાનો, ધરે છે માત વતસલ;

વીરમતી:

સોરઠો: સ્વામી ! સેવા બળવોને, ખીજું આ ધર્યું બાલક:—
ઝગઝગતું ત્યાં ખડ્ગ ઊગામે જગદેવ જ્યાં,

દેવીઓ:

સખૂર, હાં હાં વતસ ! દીપાવ્યું દૂધ વીર ! તહેં;

વર્ષો અડતાલીસ, ઊમેરશું સિદ્ધરાજનાં;
અમી છાંટીને વીર ! કરું સજવન બાલને.

ઈન્દ્રવિજય: બંને કરે વન્દન દેવીઓને,
લીધી અનુજ્ઞા સદને જવાને;
અંગુલીએ બે સુત લેધ ચાલ્યા;
તે રાજ ઝેડેલે નૃપતિ પધાર્યા.

અનુબંધુપ્: સિંહાસને વિરાજ્યા છે, ગરવા ગુજરેશ્વર;

સિદ્ધરાજ:

સામંતો ! શું બન્યું રાતે, કહો વાત સવિસ્તર.

વસંતતિલકા: કોઈ કહે રડતી'તી દુઃખી કોશી ત્યાંહીં,
કો કે' જૂલાવી સુત ગાતી'તી કોઈ બાઈ;

સિદ્ધરાજ:

પરમાર ગૂરવોર ! કો' તહિ શું બન્યું'તું ?

જગદેવ:

રાજાધિરાજ ! કંઈ ત્યાંહિ નવીન નહોતું.

સિદ્ધરાજ:

ઓ ધીરવીર ! સહુ મ્હેં નજરે નિહાળ્યું,
આ ત્હારું ઝાણુ કંઈ પેર સુધીર ! વાળું ?
રે ધિઃક ધિઃક સહુ લૂણુહરામી આ છે;
ત્હેં સ્વામીભક્ત ! કર્યું સાર્થક લૂણુ આજે. ”

અનુબંધુ:

અક્ષરદેહ રહે આહી, સ્થૂલદેહ જતો ભલે;
નવખંડ પછી એ'નો કીર્તિદીપક શો અલે !

નવરોઝ.

અનુબંધુપૂ: રણવાસે પૂરાયેલાં, પંખીડાં ધૂટથી ભમે;
મેના પિંજરની આજે, ગેવતી મોજમાં રમે.

જસ'તતલકા; સમ્રાટ દિલ્લીપતિ શો દરમાસ રાજ્યે,
દરબાર કૈં પુરૂષનો ભરતો સુહાસ્યે;
ને શાહી બેગમ ભરે નવરોઝ મેજો,
સૌન્દર્યનો સમૂહ તે દિન થાય ભેજો.

સામન્ત-મન્ડલ લઈ સહચારિણીને,
આવે તહીં અચૂક-હર્ષ હ્રદે ધરીને;
સંચાર તો પુરૂષ-પંખીતણો ન થાયે,
નૌરોઝના રમણીરાજ્યમહીં જરા યે.

ધન્વન્તરિયઃ સરખી સખિ સાથ સ્મિતે મોઢી શુંજ,
અહો ! ધીમી મુગ્ધ રસીલી કરેછે;
રસિકા રસધેલી થતી વળી કો,
પતિવાત કંઈ હરખાતી સ્મરેછે;

શણુગાર સજી લલના મધુરી,
મદ્દલેલી ડોલતી ત્યાંહીં ફરેછે.
રૂપગર્વિત ચિત્ત ફૂલે વળી કો,
હું-સમાન ન કો અવનિ ઉપરે છે.

વળી ધીરગભીર ખની પ્રમદા,
ખહુ ઠાવકીને શરમાતી ફરેછે;
શુચિ શીયલ જ્યોતથી વળી કો,
ઝળકી સહુનાં દિલ મહોત કરેછે;

રૂપસાગર શો ઉલટયો તહીં જો !
કંઈ લાવણ્યની ભરતી જ દીસેછે;
ધડી થંભી વિચાર થતો, શું ખરે !
સુરમન્ડલ આવી અહીં ઊતર્યું છે ?

વસન્તતિલકાઃ બહેપારીઓ થઈ ખધાં નિજ હાટ માંડે,
મ્હોં-માગ્યું મૂલ દઈને વળી કો ખરીદે;
સન્તાપને ચક્રથી નૃપ એ નિહાળે;
જાણે ખિચાઈ મૃગશું પડ્યું કોક જાળે !

અનુદ્યુતઃ જોયા સૌન્દર્યના રંગો, આવ્યું ત્યાં વાસના-પૂર !
શાહની સ્વસ્થતા ચાલી, ચિત્તની ક્ષણભંચર.

કન્દવળા: મેવાહના રાજવીની કુમારી,
જે છે વિકાનેર-નરેન્દ્ર-રાણી;
એ લાલખા શીલભરી સુહાગી;
નિહાળી મોઢો રૂપનો શિકારી.

રાખરિણી: વિખેરાયો મેળો, લલિત લક્ષ્મીના જહાર નિસરી,
અચિન્તી રોકીને, અકબર કહે “ શોભ રમણી !
અહોહો ! તન્વાંગી પ્રણયરસીલી સ્મિતવદની !
મહેને ભાસે આજે, ગગનથકી શું દેવી ઊતરી !

અનુષ્ટુપ: પીપાસુ રૂપનો હું છું, યાચના એટલી કરું:
ચતુરા ! ચક્રવર્તીનો, એ મનોરથ પૂર તું—”

વસંતતિલકા: આંખોથકી ઘડીક ત્યાં તનખા ઝરાવી—
ખોલી “ પિતા ! ઠીક પ્રજા પ્રતિપાલ છો જી !
હું રંક પુત્રીપર પાપની આ કુદૃષ્ટિ ?
તો કાં રસાતલ અરે ! નવ જાતો પૃથ્વી ? ”

કન્દવળા: કામૂક કે’ “ પ્રેમભણી પ્રતિમા !
રે સુન્દરી ! આજ હઠીલો થા માં;
શું જોર ચાલે અખલા તહમારું;
માને નહિં તો કરું ધાયુ” મહારું—”

અનુષ્ટુપ: ધૂરકી સિંહિણી જેવી, કટારી કર ખેંચતી:—
“ પરહસ્તે કદિ દીડી કહે કો જીવની સતી ?

છંછેડાઈ સતી ભારે; ઝેરીલી નાગણી સમી;
તિરસ્કરતણા ભાગા, નેત્રથી વરસાવતી,

વસંતતિલકા: “ રાજધિરાજ ! નવ રાજનીતિ પ્રમાણો ?
શેં રાંક રૈયત પ્રજાસરખી ન જાણો ?
રાજ ગણાય નીતિ-ધર્મતણી પ્રતિમા.
-તો કાં કટારોંથકોં પ્રાણ લઉં તહમારા ? ”

અનુષ્ટુપ: ગાજતુ’તું શિરે મૃત્યુ વળી થાય ક્ષેતી તો ?-
ચક્રવર્તીં મૂળ ખોલ્યો, “ તું છું ધર્મની ખેન હો !

વસંતતિલકા: તહેં વીરકેરં દૂધ ખેન ! ખરં દોંપાવ્યું,
તેજહું કે નવ દોંહું ખોળું રત્ન આ’વું;
દે માફ, એ પતિપરાયણ ! ભૂલોં જા તું ! ”
‘ માફી ’ સુણી વદોં પછી સતીં લાલખા થું:—

“ રાજેન્દ્ર ! લ્યો શપથ-કે દિ કરં ન આ’વું,
માતાભગિનોંસમ સુન્દરીં સૌ પ્રમાણું;
મેળો હવેથી નવરોઝતણો ભરં ના-
તો ચક્રવર્તીં ! ખસ માફ સહુ જ ગુન્હા. ”

અનુષ્ટુપ: શરમની શ્યામ શાહી તો, ઢળી છે શાહને મુખે;
લાલખા યે ગઈ ત્યાંથી, નવરોઝે ખંધ છે હવે.

અંજાઈ વૈભવે ત્રા એ, સાયબ્યું શીલ શોય’થી;
રાજ-સત્તાકને માથું, નમાવ્યું લાલખા સતીં !

કૃષ્ણાકુમારી.

અનુબ્રુપ:

સ્નેહ શું ? સુખ શું ? એ'વું, જીવી જોણે દીઠું નથી;
હોમાઈ દેશકાળે જો, એ'વી છે કોણ એ સતી ?

વસંતતિલકા:

કૃષ્ણાકુમારી કલિં પુષ્પસરિખી સોહો,
મેવાડરત્ન નિરખી વીર ચિત્ત મોહો;
સૌન્દર્યવન્તી દીપતી જયમ હેમ-વલ્લી
કો સોળ-વર્ષતણી નૌતમ એ રસીકી !

અનુબ્રુપ:

જોધપુરપતિ સાથે, ખાલાનું લગ્ન ધારિયું;
કૂર કાળે ગ્રહો તહેને, વિધિએ વિધન નાંખિયું.

સોહકા:

જયપુરનરેન્દ્ર ગુણુસ ખહુ,
રૂપમુન્દર આ તનયા હું દઉં,
શુભ લગ્નતણી તિથિ નક્કી કરી:
—ન ગમી વિધિને પણ ગોઠવણી !

અનુબંધપૂ: જોધપુરતણા રાજા, અભિમાનથી કા'વતા;
 'વર' કૃષ્ણાકુમારીને, મહારો છે અધિકાર આ."
 કરી ચઢાઇ બન્નેએ, મૂંઝાયો ભીમસિંહ ત્યાં;
 સજાડ્યું એક રનેહીએ, હણોને એ કુમારિકા.

તોટક: અટ ખડ્ગ લઇ ચળકન્ત કરે,
 કુંવરીસદને જઇ દુષ્ટ ઠરે;
 પૂલ-સેજમહી સૂતી ચંદ્રમુખી;
 વિધિએ શ્રમથી ઘડી મૂર્તિ કરી !

નવયૌવન અંગ વિકાસી રહ્યું,
 ફૂલકું મીઠી નિન્દમંહિ હૂબતું;
 વ્રતધારિણી દેવીવિભૂતિ ઝળી,
 સંયુત ખડ્ગ, ગયો ગૃહ, ચિત્ત ઝળી !

અનુબંધપૂ: તાતે રચી ખીજી બાળ, 'કરાવું વિષયાન હું;
 રક્ષવા રાજ્ય-આખાદી, કન્યકા ના વિદારું શું ?
 અશ્રુ અનુચરે સાર્યાં, વિષખ્યાલું દષ્ટ કરે;
 ભાળી કદપાંત માતાનું, કુમારી હર્ષથી કહે:—

છેન્દ્રવજ્ર: “ માડી ! તું નેત્રે ક્યમ અશ્રુ સારે ?
 આજે સુખી જીવન પૂર્ણ થાયે !
 પીરે જગે આધિઉપાધિ ભારે
 જાઉં ન કાં સત્વર દિવ્ય દારે ?

અનુબંધપૂ: જીવું તો રાજ્યને હાનિ, મરું તો સુખ શાન્તિ છે:
 તો કાં ના વધાવું હું મૃત્યુના પુણ્ય-પંથને ?

- સોરઠો: ‘ હર હર ’ જપતી નામ, કરી ગઘ વિષપાન એ;
સર્થુ” ન તહેયે કામ, તાતે જમ ખીજે ધર્યો !
- શિખરિણી: ક્યું” ખાલી ખ્યાલું, પણ અસર તહેની નવ થઇ,
ત્રીજું” ખ્યાલું પીને, સ્મિતભરી ધીમે એ ઢળી પડી !
ગઘ માતાની એ, અમીઝરણી આંખો મીંચી ગઇ !
અરેરે ! પૃથ્વીમાં, પુરૂષ-હિરમાં લાગણી નથી ?
- ઇન્દ્રવજ્રા: કૃષ્ણાકુમારી કમનીય કેવી,
શું ઊતરી સુરપુરેથી દેવી !
સૌન્દર્યવન્તી અભયારિણીને
દંડ્રા કરાણે હણી ધા કરીને.
- અતુલકુપ્: સ્થૂલ રૂપ વિનાયું હા ! તહે યે એ જીવતી જગે;
કીર્તિશ્રીટતણો આજે, ઝગે દીપક કેટલે !

માન-ભંગ.

શાહુવિક્રીડિતઃ અંગૂલી અધરે અરાડી અધીરી જહીલી અટારી ખડી,
જોતી વાટડી રત્નસિંહ પિયુનીઃ જાણે પ્રતિમા જડી !
આવે અશ્વ કૂદાવતો વીર તહીં, હિલ્લાસ ઊરે ભરે;
મુગ્ધા દૂર થકી ઘડીક નિરખે, વ્યાકુલતા ઊભરે.

ચન્દ્રમુખી:

અનુષ્ટુપ્: પાથર્યાં પ્રેમપુષ્પોતે, પધારો પ્રાણુવલ્લભ !
નાચતાં નેત્ર કિન્તુ કયાં ? અચિન્તી ગલાનિ કાં મુખ ?

રત્નસિંહ:

સોરઠો: રાજસિંહ દરબાર, આવી કુંકુમપત્રિકાઃ
'આવોને શિરતાજ. વસંતપંચમીનો વિવા'—
જો ચૂકો મહારાજ, દિલ્લીનાથ લૂંટી જશે—
રૂપનગરની લાજ, રાખો મેવાડ ધણી !

અનુબંધુઃ આખાનો વંશ એ શૂરો, રાજસિંહ સિસોદિયો;
ઊકળ્યું લોહી ને ગાળ્યો, છો આવે દિલ્લી-રાજ્યો.

સોરઠોઃ કહ્યું, ‘ અંદાવત ! નવ, રાજમાર્ગ રોકી રહો;
ના ફાવે રિપુદાવ ’ લૂણકાલી હું કરું !

વસંતલિલકાઃ જાઉં સલૂણી ! પણ સાચવી શીલ રે’જે,
રે રે ! વધુ વંદુ શું સુન્દરી ! તું કહે ને ?
જોઈ રહું મીટભરી નવચાવનાતે;
ગદાનિ છવાય, ક્યમ ત્યાગું મનોરમાતે ?
મુઘા રસીકો ! તુજને નવછોડો જાઉં ?
ક્ષત્રિયધર્મ ત્યજ નિર્બલ શેં ગણાઉં ?
રે ! લગ્નને પણ નથી દિન એ યાવીત્યા,
જોતે કરેથી નવ કંકણદોર છૂટ્યો.

અન્દ્રમુખીઃ

નિશ્ચિંત રો’ જીવન ! હું સતીધર્મ જાણું,
જે વીરધર્મ બજવો, ઘડી ધન્ય માનું;
રોળી રિપુ ધૂમો રહો રણરંગમાંહે;
છો દેહ જાય, પ્રિય ! કીર્તિ અખંડ કાળે !

રાજસિંહઃ

શાદ્દલવિકીડિતઃ તન્વાંગી ! નવ પ્રાણની ય પરવા રાખું રણે આજ હું,
સંભાળો સતીધર્મ શુદ્ધ રહીને, આવું કરી કાળ હું;

ચન્દ્રસુખી:

શંકાને ક્યમ સ્થાન દો હૃદયમા ? પિયુ મૂઝાઉં બહુ;
જે કુલે સતી સોનરાણી પ્રકટી, તહેને લગ્નવીશ શું ?

જન્મી ત્યારથી નિજધર્મ રહમજે, ક્ષત્રિયની ખાલકી;
ચિન્તા લેશ ધરો ન પ્રીતમ ! વળો યુદ્ધે જ નિઃશંકથી;
જો શંકા-કીટ કોતરે હૃદયને તો આવું છું સાથ હું;
ઝીલું હર્ષથી કાં ન ધાવ અરિના, પાસે રહી નાથ ! હું ?”

રત્નસિંહ:

અતુષ્ટપ્: ના ના કામ નથી તહારં, તું સુકોમલ વેલડી;
સહેવાશે કષ્ટ ના તુંથી, રણવાસે રહે સખિ !

વગોવે રણધીરો સૌ, ગણાઉં છેક નિર્બલ:
રણવાટે સિધાવું છું, પાળજે તું શુચિવ્રત-

તોચક: સજી કેસરિયાં નિકળ્યો વીરલો,
રણમાલ ધરો રણવાટ ગયો;
જઘ દારથી કા'વ્યું ' નીતિથી રહો '
“ પતિરાજ ! ઘડી ઘડી શું જ કહો ? ”

સોરઠો: ગડગડિયાં નીશાન, ચળકન્તા ભાલા ધર્યા;
‘ હરહર ’ ધ્વનિ મુખમાંથી, ધિંગડમલ શા ઊછળે !

અશ્વ ધરન્તાં પાય પતિ ખમચ્યો, કા'વ્યું વળી:-
‘ કરજો શીઝ રક્ષાય, ’: માન-ભંગ થઈ માનિની.

મન્દાકાન્તા:

જો ને ભોળી બ્રમર-મનકું પુષ્પમાંહીં ભમે છે !
શંકા થાતી ઉરમાંહિ, રખે વીરનો ધર્મ ચૂકે;
વિદાર આ કુસુમદલ તો ધર્મને જાણુશે એ;
સન્દેશો આ, કહું છું સજની ! તે જરી પાઠવી દે:—

સોરઠે:

“ મહારો ધર્મ હમેશ, વળી સંશય જો આપતો;
પાઠવું તે પ્રાણેશ !—સ્નેહથકી સ્વીકારજો !

જૈહરનાં ખલિદાન, દેતાં ટેક ચૂકે નહીં:
કરવું પછી નિદાન, નાથ ! કર્યું મ્હેં પહેલું તે.
ખેલો રણમાં રંગ, હાક વગાડો પૃથ્વીમાં;
પછીથી ફાગ વસન્ત, ખેડીશું સુરપુરમાં—”

અનુબદ્ધપ્:

રે રે ! ખડ્ગ લખ હાથે, રૂપાળું શિર છેદિયું;
ખહાવરી સખિએ ત્યાં તો, હેમથાળ ધરી ઝીલ્યું.

આંસુડાં સારતી ચાલી, ધર્યું એ રત્નસિંહને;
‘ હાય આ શું ’ ? વદી બહીસો, સ્તબ્ધ થૈ કમ્પતો હવે.

વસંતતિલકા:

ઊપાડ્યું શીશ, ભીંજવ્યું ખૂંખ આંસુડાંથી,
કંઠે સજેલ રણમાલ ગ્રહી ત્વરાથી;
શું રૂઢમાલ ધરી સુદ્ર ઉભા કરાલ;
કે વિદ્ધ કોષ્ટ વનરાજ ભરન્ત ફાળ ?

સંદ્રવજા:

સૌદામિની તો સુરધામ ચાલી,
કીર્તિતણે શો ચમકાર ફાખી !
ઓ માનિની ! લાગણી તીવ્ર કેવી !
અંકુશ અગ્નિસરિખી જ ફેલેવી ?

૧૯

ખસિદાન.

સોરઠાઃ કેસરિયાં પરિધાન, મળે શૂરા રણધીર સૌ;
લાગ્યું હંદ્યે તાન, મરશું પણ ફરશું નહિં.

હરિગીતઃ રણધેલડા ખની રજપુતો,
નિર્ભયપણે રણવાટ લે;
અળકી રહ્યાં કર શસ્ત્ર ને,
'હર હર' ધ્વનિ મુખથી વહે.

શાહલવિકીડિતઃ ઝોચિંતી અમરેશ્વરી ગગનથી, આવી ઊભી શું અહીં ?
ના ના જો ગજ ઉપરે વીરસતી રાજેશ્વરી દીપતી;
ભાસે ભવ્ય લલાટ ને નયનથી વૈરાગિ કોવો ઝરે !
વેણી નાગણ ફેણી ઝૂંધી રહી જો ! સ્કંધની ઉપરે !

અનુહટ્ટપ્તઃ બાલરાજ છૂપાવીને, આબ્યા રાડોડ તે સ્થળ;
રાજમાતા કને આવી પૂછે, “ કાં અધૂરું વ્રત ?

રાજેશ્વરી:

સોરઠાઃ નિર્દય હા ! સુલતાન, વિષ દીધું પ્રાણેશને;
જાંખ્યો ના મસ્તાન, ઘેરું ભુવન આપણા !
ફૂલસમો સુકુમાર, લહેને શું રંગદોળશે ?
કરતાં દૂર કુમાર, રે ! હૃદયે ચીરા પડ્યા !

તોરકઃ કયમ તેપર વૈર લીધાવિણ હું,
વીર ! ‘જૈહર’નાં અલિહાન દઉં ?
અબલાપણું મહેં ત્યજી શૂરવીરો !
વીરતું વ્રત આજ ગ્રહ્યું, ન જીઓ ?

ગજઉપર રાણની થેલી ભરી,
વળી ઉદરના પણુ ભાગ કરી;
કસ્યું અંધન, ને છૂટશે જવ એ;
તવ જીવનજ્યોત વિલીન થશે !

અનુહટ્ટપ્તઃ ખન્ને સૈન્યો વઢે કેવાં, શસ્ત્રની અડીઓ મચી !
રકતની સરિતા ચાલે, પ્રાણની પરવા નથી.

ભાટચારણ પડકારે, શૂરાને રણગીતથી;
રણને મોખરે ઘૂમે, શૂરી રાજેશ્વરી સતી.

ઈન્દ્ર સિંજયઃ મુગ્ધો શિર ધા કરતી ઘૂમતી,
સહ શસ્ત્ર જુઓ ! જસવંતની રાણી,
હણતી પળમાંજ હઝાર જતો,
કહો કાયરનું તહીં કામ જ ક્યાંથી ?

શૂરવીર પરે રણ-ચંડીસમી,
અહો શક્તિ-સ્વરૂપિણી શસ્ત્ર ચલાવે !
ગજ હોલતી રાજતી વીરસતી,
અવની પર આભ જ મું ઝિતરાવે ?

મુગ્ધો અથવા દળ દાનવનું,
મહિપાસુરમર્દિની આજ હણેછે !
લલતાં લલતાં પણ દેવીસમી,
દિવ્ય જ્યોતિ-પદે વીર કો પ્રણમેછે !

વળી એક જ ધાવથી 'હાય' વદી,
અણમાપ જતો પટકાઈ પડેછે;
શરતી પુંદરી જૂલવેલી સમી,
નિરખી સહુનાં મન મુગ્ધ કરેછે !

અનુબુધુપૂઃ સામંતો રણધેન્ના શા, કરે ધાવ અરિ-ઉરે;
પડયું શિર છતાં કેવા, પાંચ સાત પૂરો કરે !

સાત દિન સુધી કેરી, વીરતા દાખવી રણ;
કપાતાં સુભટો દેખી, ધવાયું માતનું-ઉર.

વસંતતિલકા: સળગાવતી ઝડપથી તંહીં રાજ-થેલી,
 રે ! ભસ્મ થૈં પલકમાં રણરંગથેલી !
 ટેકીલી એ રિપુ કરે જરી થે ચઢી ના;
 શું સ્વર્ગદેવી પળી શું ફરી સ્વર્ગમાં હા !

જે રૂપમાં રતિસમાન અહો ! જણાતી,
 તે ગૂંચવીરસહ યુદ્ધમહીં ધૂમન્તી;
 કાળૂલમાં પણ રણે પતિ સાથ ધૂમી;
 છે ધન્ય એ'ની જનની વળી માતૃભૂમિ !

તે આજ હા ! ગઈ પિયુતણી પાસ પ્રેમે;
 લે દેવમન્ડળ વધાવી ફૂલથીં તહેને;
 કીર્તિતણી દીપક જ્યોત અખંડ રે'શે;
 રત્નો સતી ! તું-સરિખાં અળકાવ દેશે.

જૈહર.

- અનુષ્ટુપ:** રણશિંગાં વગાડન્તા, યુદ્ધમાં સુભટો પળે;
ખલિ જૈહરનો દેવા, રૂપ-સુન્દરીઓ મળે.
- ઘનદ્રવળા:** જો ! સેંથલે સિન્દૂર રમ્ય પૂરી,
વીરાંગનાઓ દીપતી મધુરી;
જાણે છપ્પીલી મળી રાસ-રંગે
અગ્નિસમીપે જતી શા ઉમંગે !
- સોરઠો:** વદન વિકાસી કાલ, ગળવા ઊભો વિશ્વને:
તેમ ચિતાગ્નિ લાત્ર, જો ! કેવો ભભૂહી રહ્યો !
- અન્દાકાન્તા:** જો પ્રાસાદે, દુઃખદ પ્રસર્યું વાદળું રયામ આજે !
તે પંખીઓ પાણુ કકળતાં જાળથી સ્તાબ્ધ થાયે;
જવાલાઓથી કર પ્રસરતો વહિ આલિંગવાને,
રૂંડું ભૂંડું નવ સ્થમજતો સર્વ-સક્ષી જરા ચે !

રે ! રે ! કિન્તુ બલ લળકતો ફૂર !-તું કાં ન લાજે ?
 ભેતે કાયા કનકસરિખી સુન્દરીવૃન્દ ખાળે:
 હાં હાં જાણ્યું: શશીવદનીને ભેટવા માન ખોયું:
 જે સૌન્દર્યે મુનિવર ચળ્યા-વહિ ! ત્હારું ગળ્યું શું ?

વસંતવિલાસઃ અન્યાય કાં કરું ?-હશે દોલ શુદ્ધ સાચે,
 ફેલી રહો સતીતાણું શીલ રક્ષવાને;
 જવાલાં ઘિકાવી ઝટ નિજઉરે સમાવે;
 ના દુઃખ થાય, જમ દિવ્યપદે વિરામે !

મન્દ્રવિજયઃ કલિ ચંપકશી સુકુમાર સખિ
 રૂપસુન્દરી કે મનમાંહ મૃંજાતી;
 વદતી વળી કે હૃદયા શું ભીંડી,
 ‘ મળશું સજની ! સુરમન્ડલમાંહી; ’

તહીં વાદ કરે સરખેસરંખી,
 ‘ કરું પહેલ, મ્હને નવ રોક સખિ ! છું; ’
 હસતી રમતી જ્યમ ફૂલદડે,
 ત્યમ પદ્મિનીતું ફલ વહિ સમાયું !

+ + + +

વસંતવિલાસઃ ઝંકાર ઝાંઝરતાણા ન હવે સુણાયે,
 કલ્પોલતું સદન હા ! સૂનકાર ભાસે !
 તત્ત્વે ભળ્યાં પ્રકૃતિમાં પળમાં: છતાં શું
 એ પુણ્ય-રાખમહિં લીડતી કીર્તિ-રેણુ !

વિવરણું.

(૧) પૂર્વ-સ્મરણ.

કાવ્યનો પ્રસંગ રામાયણમાંથી છે. રાજા દશરથ યુવરાજ હતા ત્યારે શિકરમાં, શ્રવણનો ભૂલથી વધ થઇ જતાં, પુત્ર-વિરહના આઘાતથી શ્રવણનાં માતાપિતાએ ત્હેમને પૂર્વે શાપ આપ્યો હતો, ત્હેવું સ્મરણ મરણપથારીએ પડેલા રાજા દશરથને થાય છે.

મૃત્યુ-શય્યાએ પોતાની જાંઘીમાં કરેલાં પાપ-પુણ્ય નજર આગળ તરી આવે છે. તે psychological (અંતઃકરણ શાસ્ત્રનું) સત્ય આ કાવ્ય આલેખે છે. પાપીને મરણ-પથારીમાં પણ શાન્તિ નથી; એ પાપની પૂરતી શિક્ષા. રાજા દશરથને, એમણે અન્નણું કરેલું એકજં ઘોર કૃત્ય પણ ડાંખે છે. રાજાએનો સાધારણ વિનોદ જે મૃગયા તે રાજા દશરથને પોતાના મનની આ વખતની સ્થિતિને લીધે ધિકારપાત્ર લાગેછે. તે આ કાવ્યમાં ખીજું psychological સત્ય છે.

રાજા દશરથ, શ્રવણ અને એનાં માત-પિતાનાં પાત્રોનું કાવ્યમાં આલેખન ઠીક સચવાયું છે. રાજાને રાધવની પ્રતિષ્ઠા જાળવવાની ઉમેદ છે. શ્રવણનો, પોતાનાં માતા-પિતા પ્રત્યેનો પ્રેમ ધણીજ કરણ તથા સુંદર રીતે આલેખાયો છે. માતપિતાને યાત્રા કરાવવા નીકળેલા શ્રવણને મરતાં મરતાં છેલ્લી ચિન્તા પણ પોતાનાં માત-પિતાનીજ છે. રાજાને પેની છેલ્લી વિનંતિ પણ, પોતાનાં માત-પિતાને વહેલાં જલ આપવાની જ છે. બાકી, પોતાના મૃત્યુ સાથે તે એને દિલગીરી છે જ નહિ:

“ મલે મૃત્યુ થતું મ્હારું, કર્મ યોગે સહુ ખતે:
અંધ માતપિતા કિન્તુ અરેરે ઘોર આ વને ! ”

શ્રવણનાં માતૃપિતાનો પુત્રપ્રેમ તથા પુત્ર-વિરહ પણ ધણીજ સચોટ ને કંઈ રીતે તરી આવે છે. પુત્ર તહેમનો આશાતન્તુ છે; તહેમના મરણ પછી તેજો જીવી શકે એમ નથી. રાજ્યએ તેઓનું સર્વ નાશ કર્યું છે. તો પણ તહેને ક્ષમા આપવા જોઈતી રહેતી ઉદારતા છે. ‘અન્નણ્યા આંધળા ધાનો રોષ’ ન કરવા તેઓની અંતિમ ઇચ્છા છે.

કાવ્યમાં ત્રણ નૈતિક સત્યોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. વિશ્વના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનારને તહેનું પ્રાયશ્ચિત કર્યું, અને તહેનો દંડ ભોગવ્યે જ છૂટકો છે; પછી તે રંક હો કે રાય: પોતે પિતા તરીકે પૂજનીય ગણેલા રાજા દશરથને પણ પ્રભુએ અપવાદરૂપ ન ગણ્યા; તેથીજ વૃદ્ધ રાજાને પોતે અગ્નિજ્વળતાં કરેલા ઘેર કૃત્યની શિક્ષા ભોગવવી પડી; કારણ જગન્નિયંતાનું શાસન છે કે--

‘કરો તહેવું પામો, જગતપતિનો ન્યાય સવળો
ઠરો ઠારી ખીજાં; અપર દુભવો તો દુઃખ રજો.’

આ કાવ્યનો ખીજો બોધ તુલસીદાસની નીચેની સાખીનું સ્મરણ કરાવે છે:—

‘તુલસી હાય ગરીબકી કયુ ન ખાલી જાય;
મુવે દોરકે ચામસે લોહા ભસ્મ હો જાય.’

સંચર્યાં=ગયાં; રાને=વનમાં; મહિષ=પાડો; કદળી=કેળ; કર્મયોગ=પૂર્વ કર્મ પ્રમાણે; હું-પદ=અહંકારપણું; જરદ=વૃદ્ધ; આશાતન્તુ=શરીર અને પ્રાણને જોડી રાખનાર આશારૂપી તાંતણો; ચમલિંગન=મરણ.

(૨) ચિત્રદર્શન.

આ કાવ્ય ભવભૂતિના ‘ ઉત્તરરામચરિત ’ ઉપરથી સૂચિત છે. એનો અનુવાદ તો નથીજ. ઘણા ખરા ભાવ પણ એમાંથી જ ઊતારેલા છે. મૂળનો ભાવ ઊતારવામાં ઘણે ભાગે સાફદય મળ્યું છે. વર્ણન કેટલેક ઠેકાણે મોળું પણ થવા પામ્યું છે. છતાં એકંદરે જેતાં ભવભૂતિના મૂળ પ્રસંગનો રસ ઠીક ઠીક જળવાયો લાગે છે.

કાવ્યના અંતમાં સીતાના ત્યાગના પ્રતિપાદન વિષે ભવભૂતિનું દ્રષ્ટિ-બિન્દુ જ અહીં પણ સ્વીકારાયું છે. હાલમાં ખંગાળાના પ્રખ્યાત નાટ્યકાર દ્વિજેન્દ્રરાયે જૂદું દ્રષ્ટિબિન્દુ લાધેલું છે. અહીં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે આપણો રાજાનો આદર્શ ઘણોજ ઊંચો હતો. રાધા, પ્રાણ જતાં પણ પ્રજાને રાજી જ રાખે.

અહીં પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે રામનો પતિ તરીકેનો આદર્શ ઘણો નિર્બલ થઈ જાય છે. ‘ સોડહં સોડહં સતી રટે સોડહં સાડહં કંથ ’—એ પતિપત્નિના આધ્યાત્મિક એકબેનો આદર્શ, વીસમી સદીમાં સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો ઝૂંડો ઊડાવનારને ખામીભરેલો લાગશે; અને સીતાને અન્યાય થયાનો પોકાર કેટલા કરશે. પણ રામને મન, પતિપત્નિનું વ્યક્તિત્વ જૂડું નહોતું. પોતે રાજા તરીકે પ્રજાને સાર ગમે તે દુઃખ સહન કરે તો પોતાની અર્ધાંગિના પણ તેમ કરવાને તૈયાર હોય જ એમ એ માનતા.

આલેખ્યું—ચીતરું; પ્રસ્થાન—પ્રયાણ; મૂર્તિમન્ત વિશુદ્ધિશાં—નિર્મળ-તાનો જાણે અવતાર હોય એવાં. વાગ્યાણુ-વાયકારૂપી ખાણુ; સૌભમયુ—સુગંધીવાળું; દશનન-દશ માથાંવાળો રાવણુ; માતીના-અહંકારી પુરુષના; ગામિમૃત-ગામિરાજના પુત્ર વિશ્વરામિત્ર; કમનીય—સુંદર; ભાર્ગવ દેવ—પરશુરામ; અમી—અમૃત; સૌદામિની—ચીજળી. કુન્તલ-વાળ; જા-હવી-જન્મુ મુષિની જાંગમાંથી નીકળેલાં ગંગા; કમિન્દી-કાળાં

પાણીવાળી ચમુના નદી; સુતન્વિ-નાગ્રુક અંગવાળી, સુન્દર; સલિલ-પાણી;
 વિજન-માણસ વગરનું; દોહદ-ગર્ભવન્તી સ્ત્રીઓને થતી ઈચ્છા;
 અતુચર-નોકર.

(૩) વિજયાદશમી.

કાવ્યનો પ્રસંગ કવિવર કલિદાસે ‘ રઘુવંશ ’ માં વર્ણવેલો હોવાથી
 પરિચિત છે. પહેલાંના રાજાઓની સમૃદ્ધિ, તહેમની ધર્મનિષ્ઠા તથા
 આદર્શોનો સત્કાર તહેમતું રક્ષણ, અને તહેમને દાન આપવાની તીવ્ર ઇચ્છા
 તથા શિષ્યનો ગુરુ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને સેવાવૃત્તિ-એ બધું એકસામટું
 સૂત્રરૂપે આલેખતું આ કાવ્ય આપણા પ્રાચીન ગૌરવની અને ધર્મ-
 રાજ્યથી ઝાંખી કરાવે છે. રઘુવંશમાં આપેલા વૃત્તાંતથી અપરિચિત એવા
 કેટલાકને વિજયાદશમીને દિવસે શમિપૂજનની ઉત્પત્તિ દર્શાવતું આ કાવ્ય
 રસભર્યું નિવડશે. અધ્યોના ઉત્સવોની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ ધણો રસિક
 છે; જાણી લેવા જેવો છે.

સુપર્ણ=સાફ પાદકું; મેદની=ટોળું; સુપર્વ=ટાણું; વનરાજિ=
 ઝાડની ઘટા; બુક=વામન; કૌપિન=લંગોટી; કુશાગ્ર=તીવ્ર; શચિપતિ=
 ઇન્દ્ર; પ્રણિપાત=પ્રણામ; નિષ્કિંચનત્વ=ધનરહિતપણું-ગરીબી; તડિત
 વેગ-વીજળીની અડપવાળા, ભાખી=ખોલીને; ઔક્ષણ-છાંટવાની ક્રિયા;
 કામદુધા=કામધેનુ ગાય.

(૪-૫) ગર્વ ખંડન.

‘ રહ્યો ગર્વ કદિ કોનો અખંડ અવતી પરે ? ’ એ એકજ સત્ય બે દ્રષ્ટાંતોથી પ્રતિપાદન કરેલું છે. પણ એ બે કાવ્યોના વસ્તુના નિરૂપણમાં સૂક્ષ્મ ભેદ રહેલો છે. પહેલા કાવ્યમાં, રૌદ્રરસ પ્રધાન છે. તેમાં ભીમનો રૌદ્રરસ પૂર્ણ રીતે પ્રકાશે છે. બીજા કાવ્યમાં કશ્ચરસ પ્રધાન છે. લક્ષ્મણની મૂર્છાને લીધે રામના વિજ્ઞાપમાં, શરથી વિંધાયા પછી લક્ષ્મણના પ્રાણની હેતુમાનની ચિન્તામાં અને ભરતના, પોતે આવા અશુભ કાર્યના કારણભૂત થવાથી ઊપજતા પોતાના ઉપરના ધિક્કારમાં કશ્ચરસ પોષાયો છે.

આવી રીતે પહેલામાં, પહેલેથી તે અન્ત સુધી રૌદ્રરસ, અને બીજામાં કશ્ચરસ સારી રીતે જળવાયો છે; અને એથીજ એ કાવ્યમાં પોષાતી ભિન્ન રસવૃત્તિને લીધે વાંચતાં રસભંગ થતો નથી; પરંતુ ઉત્કટ વર્ણનમાં વૈવિધ્ય આવી શક્યું છે.

(૪)

પરિમલ=સુગંધ; અરવિન્દ=પુંજ=કમળનો ઢગલો; સૌરભ=સુગંધ; નિકુંજ=ખાગ; નીલકંઠ=લીલો કંઠ છે જહેનો તે-શિવ; સાગરમન્થન વખતે નીકળેલું હળાહળ વિષ શિરજીએ પી જઇ, કંઠ આગળ સ્થાપી રાખ્યાથી એમનો કંઠ લીલો થઇ ગયો. તેથી એમને નીલકંઠ નામ અપાયું છે; શતયોજન=સો ગાઉ; દુષ્કર=અઘર; કાલવન્દિ સમ=જગતને બાળી નાખનાર દાવાનળ; મરુતસૂત=હેતુમાન; અભિધાન=નામ; બજરંગી=હેતુમાન; વજ્રનાં અંગવાળો; હેતુમાનનું જમણું અંગ વજ્રનું હતું.

(૫)

દાશુ=સયંકર; સૌમિત્ર=સુમિત્રાનો પુત્ર લક્ષ્મણ; શૂન્યચેતન=મૂર્છિત; સુધીર=હીંમતવાન; કેસરીસમ=સિંહની પેઠે; સ્કંધ=ખભો; કશમુખ=દશ મોઢાંવાળો રાવણ; અંજની સુત=અંજનીનો પુત્ર હેતુમાન.

(૬) ગિરનારનો યોગી.

કાવ્યનો પ્રસંગ મહાભારતમાંથી છે. કૃષ્ણની ‘કપટી કલા’ આલેખતા આ કાવ્યમાં, કાવ્યને યોગ્યજ એવો આગ્રહ હાસ્યરસ, અશ્વમેધની સુભદ્રાને જોઈને થતી મુઝવણમાં તથા લગ્નકાંડના વિધિ લેખ ન કરવાના બોધથી કૃષ્ણે અશ્વમેધસુભદ્રાનો મેળાપ કરાવવામાં કીક પ્રકાગે છે. કાવ્યમાં ‘કારમા અજળ યોગી’ અને ‘હૃદયે વસેલા’ પૃથ્વીને પીરસવા આવેલી ‘કેડીલી કૃષ્ણ ભગિની’નાં દ્વેષ વર્ણનો પણ ધ્યાન ખેંચે છે. આ કાવ્યનું ખીજું નામ ‘સુભદ્રાહરણ’ હોઈ શકે.

લોક શ્રોક=લોકોનાં ટાળાં; કૌપીન=ચોરી; યોગેષણ=યોગની ક્ષણ; અવધૂત=યોગી; પ્રાંગણુ=આંગણે; પૃથ્વી=પૃથ્વીનો પુત્ર અશ્વમેધ; હીર=હીર; લવણુ=મીઠું.

(૭) પાંચાલીના જીવન-પ્રસંગો.

પાંચાલીના જીવનના ત્રણ પ્રસંગો આલેખતું આ કાવ્ય ‘પાતિવ્રત-તણો જ્યોતિ’ એવી કૃષ્ણા સતીત્વની ને ગૌરવની ઝાંખી કરાવે છે પહેલા અને છેલ્લા પ્રસંગમાં સતીના શાપનો ભોગ થઈ પડેલા દુઃશાસન તથા મોહક કીચકના પ્રસંગો વર્ણવેલા છે. ત્રીજામાં વર્ણવેલા દુર્વાસા ઋષિના સંકટમાંથી પણ જો સતીનું ગૌરવ જ પાંડવોને બચાવે છે. સતીના શુભગાન સાથે પહેલા બે પ્રસંગોમાં કૃષ્ણ અને કૃષ્ણાના અવિરલ પ્રેમનું તથા ત્રીજામાં લીમતા શોધતું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

છવટે ત્રણે પ્રસંગો ઉપરથી,

‘શાપ વૃથા સતીનો નવ થાય,
રહે કહિ અગ્નિ વને ધંધવાઇ ?’

તથા ‘ઝળડી રહું કુદન શૂરપણું’ એ એ બોધ તારવી કાઢવામાં આવ્યા છે.

પાંચાલી=પાંચાલ દેશના દ્રુપદ રાજની પુત્રી દ્રૌપદી. દિવ્યાંગના=દેવી સ્ત્રી; તુલા=ત્રાજવું; પ્રતિબિમ્બ=પડછાંયો; આર્તસાદ=કરૂણ સ્વર; ઋણી=દેવાદાર; વારણાં=ઓવારણાં; ઉછંગ=ખોજો; વિદારણે=ચીંટી નાંખશે; મધ્યાન્હ=અપોર; સુત્રબકોપી=તરત કોધી થઇ જાય એવા; વિપદ=દુઃખ; અણુછતા=સંતાપલા; વિમાસયું=વિચાર્યું; અવધ=હૃદય; કુદન=ડાલું; શીત-અખતર=શીયલરૂપી અખતર.

(૮) દયાનું ઝરણું.

આ કાવ્યમાં પણ પાંચાલીના હૃદયની ઉદાત્તતા વ્યંગ્ય છે. પહેલા કાવ્યમાં આવતા પ્રસંગોમાં દ્રૌપદીનું સતીત્વ પ્રકાશે છે. જ્યારે આ કાવ્યમાં પોતાનાં ‘કુમળાં કુસુમોતે’ કચડી નાખનાર હત્યારાને પણ દયા ખતાવી,

‘હજો ના એની તો જનની મમપેરે કકળશે’

એવું કહેતી દ્રૌપદીના હૃદયની વિશાળતા તથા આર્દ્રતાની પિછાન કરાવવામાં આવી છે. આ બુદ્ધિને કાવ્યોમાં આવેલા પાંચાલીના જીવનના ચારે પ્રસંગોમાંથી દ્રૌપદીનું આર્યોના મનમાં રમી રહેલા એના ઉચ્ચ આદર્શને જાળવતું જ ચિત્ર વાંચક સમક્ષ રજુ થાય છે. ‘સ્વરૂપમાં રતિ’ સમાન કૃષ્ણને કૃષ્ણ સાર અવિરલ પ્રેમ છે. ‘શીત-અખતર ધારણ કરનાર એ ‘પાંડવોની વીરનારીને’ મન પોતાના પતિથી છૂટા રહેવું એ દેહથી જાયને વિખૂટી કરવા બરોબર છે. પોતાના સતીત્વનું અપમાન કરનાર દુર્યોધનને એ ‘માનભંગ વીરાંગના’ શાપજ આપે છે. દુર્વાસા ઋષિનું સન્માન કરવાને

એ 'દિવ્યાંગના' ધણી આતુર છે. ∴ પાતિવ્રત્યતથો જ્યોતિ ' મોહાંધ કીચકની વિષયવાસનાને લાત મારી, કીચકને પૂરતી શિક્ષા કરે છે. આ ઉપરાંત દુર્યોધન રહામે ભયંકર પ્રતિજ્ઞા કરનારી અને કીચકનો અંત આણનારી એ પાંડવોની પત્નિનીના હૃદયની ઉદારતાને અને કોમળતાને તો હૃદય નથી. પુત્રવિરહથી પીડાતી એ માતા, વૈરાગ્યમાં ગરકાવ થઈ જતાં, એનાં 'મૃદુ બાલુડાં' ને હણનાર હત્યારાની માતા પણ પોતાની માફક પુત્રવિરહથી ના પીડાય એજ વિચારથી એને ક્ષમા આપે છે. આ કાવ્યનો મોઢો છેલ્લો એ અનુબંધમાં છે-જે ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા છે.

અશ્રુજલ-અંજલી=આંસુનાં પાણીરૂપી અંજલી-શિખર=તંબુ;
 વૃશંસ=હલકો, દયાહીન; દૂડો=ખરાબ; દ્રોણ પુત્ર=અશ્વત્થામા;
 આશા=જ્યોતિ=આશા રૂપી તેજ.

(૯) જયદ્રથ-વધ.

કાવ્યના પહેલા ભાગમાં કર્ણ રસની જમાવટ કરી છે. અર્જુન, ભીમ, સુભદ્રા, દ્રૌપદી ને ઉત્તરા એ પાંચેજણ અભિમન્યુના મૃત્યુનો વિલાપ કરે છે. પણ અર્જુન તથા ભીમ અને સુભદ્રા, તથા દ્રૌપદી ને ઉત્તરાના વિલાપમાં ધણો ફેર છે, એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. અર્જુન અને ભીમના ઉરમાં અંગારા લાગ્યા છે, વૈરાગ્યથી એ બળે છે, અને શત્રુને મારીને એ વૈરાગ્ય શુભવવા એમનો દૃઢ નિશ્ચય છે.

એમના વિલાપ પણ શરવીરને ધાન્ને એવા જ છે. સુભદ્રા, દ્રૌપદી ને ઉત્તરાનાં કદમાન્ત કદમ છે. સુભદ્રા અને દ્રૌપદી પુત્રવિરહથી, ને ઉત્તરા પતિવિરહથી પીડાય છે. એમનાં દુઃખ અભિમન્યુના અવસાનથી પોતાને

પડતી ખોટનાં જ છે. પાછળના ભાગમાં કૃષ્ણની કપડી કલાથી અનુનિ
જયદ્રથને મારવાની પ્રતિજ્ઞા પાર પાડી લેતું વર્ણન છે.

આ કાવ્ય-સંગ્રહમાંનાં એ કાવ્યો ‘ ગિરનારનો યોગી ’ અને
‘ જયદ્રથ વધ ’ કાળા કૃષ્ણની કપડી કલાની સારી ઝાંખી કરાવે છે.

‘ ગિરનારના યોગી ’ માં અનુનિસુભદ્રાનાં લગ્ન ઇચ્છતા કૃષ્ણ
પ્રથમ તો યોગીને મળવા જવાની જ્યારે બળરામ ઇચ્છા ખતાવે છે ત્યારે
‘ કપડી કંઈક જગે ભમતા ફરે ’ એવો ઉપરનો ડોળ કરે છે. જ્યારે
અનુનિ સુભદ્રાનું હરણ કરે છે, ત્યારે પણ પોતે બળરામ સાથે સુદર્શન
લઈને લડવા તૈયાર થઈ જાય છે. છેવટે ઠાવકું મ્હોડું રાખી ‘ ભાઈ ! લેખ
લલાટમાં વિધિ લખે તે કોઈથી શું ફરે ? ’ એમ બોધ આપી પોતાની
ઇચ્છા પાર પાડે છે.

‘ જયદ્રથ વધમાં ’ કૃષ્ણ, સૂર્યને પોતાના સુદર્શનથી ઢાંકી દઈ
અનુનિને ચિતામાં પડવાની બધી તૈયારીઓ કરવા દે છે. છેવટે ‘ શૂરવીર
જનો અંત સુધી શસ્ત્ર ન ત્યાગે ’ એમ કહીને અનુનિની પાસે શસ્ત્રો પણ
રખાવે છે ને જ્યારે જયદ્રથ સંધ્યાકાળ થઈ ગઈ એમ ધારી બહાર આવે
છે ત્યારે સુદર્શન ચક્ર ખેંચી લઈ અનુનિની પ્રતિજ્ઞા પાર બિતારે છે.

છેવટે ભીમને અણીની વખતે બોલાવી લેતારે અને હાથે કરીને
અમ્ભિમન્યુના મરણનું કારણ પોતેજ હોનારે સુભદ્રાને ઠાવકું મ્હોડું
રાખી સાંત્વન આપ્યું છે.

આ પ્રમાણે

“ કપડી કૃષ્ણ કાળાની ન કળે કોઈએ કળા
બાળગરે રચી બાળ, રમાડે સર્વ પુતળાં. ”

—એ સત્યનું નિરૂપણ સારી રીતે કરવામાં આવ્યું છે.

નિશ્ચેષ્ટ=મૂછિત; પ્રપંચ-આહૂતિ=પ્રપંચનો ભોગ; યુગ્મ=જોડી;
હિરાણ્ય=ભયંકર; વરઝોળા=ફળેલી; પય=પાણી; ગાન્ડીવ=અનુનિનું
ધનુષ્ય; નેત્રપદ્મવી=આંખનો પલકારો.

(૧૦) લીધ્મ સ્તવરાજ.

નૈઋત્યે અલ્પચર્યાના આદર્શરૂપ લીધ્મપિતામહના જીવનની આ કાવ્ય પિછાન કરાવે છે. જાહ્નવીનાં એ ‘ દિવના દરિયાવ ’ પુત્રે બાલપણમાં જ પોતાના પ્રિય પિતાના સુખને કાળે રાજગાદી જતી કરી; અને જીવનપર્યંત અલ્પચારી રહેવા દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી અને પાળી. પાન્ડવો પ્રત્યે પોતાની લાગણી હોવા છતાં, કૌરવ એમના સંબંધી હોવાથી કૌરવના પક્ષમાં રહ્યા; અને યુદ્ધમાં પાન્ડવોને પોતાના રિપુ ગણીને સમરાંગણમાં વીર-હાક વગાડી. એમના મૃત્યુના પ્રસંગમાં પણ એમના અલ્પચર્યાનું ગૌરવ પૂર્ણ રીતે પ્રકાશે છે. એમના અલ્પચર્યા-વ્રતના પ્રતાપે મૃત્યુ પણ એમને વશ રહ્યું હતું. ઉત્તરાયણનો રવિ થતા સુધી એમણે મૃત્યુને ઠેકથું; ને બાણ-શય્યા ઉપર પોતાનો વખત રાખ્યો. આખરે મહારસંક્રાંતિને શુભ દિવસે એ અલ્પચર્યાત વિલુપ્ત થૈ.-બાણશય્યા ઉપર રહે રહે કરેલી પ્રાર્થના ‘ સ્તવરાજ ’ કહેવાય છે.

પ્રમદા = સ્ત્રી; ધીવરભ્રમાણી; અભિલાષ = ઇચ્છા; હરિણી = હરિણી જેવી ચંચળ ને કોમલ કન્યા; માર્દી = પટ્ટારણ; અવાક = કંઈ પણ બોલવાને અશક્ત; દરિયાવ = દાવો. સુલીપણુ = ભયંકર, ઉગ્ર; નિષકામ = સંસાર સુખની ઇચ્છાવગરનો.

(૧૧) સ્વધામ-ગમન.

દુનીઆમાંથી કોઈ મહાન વ્યક્તિ અદૃશ્ય થવાની હોય છે ત્યારે કુદરતમાં થતું પરિવર્તન તથા કારમો ઉત્પાત આ કાવ્ય આનંદે છે. કુદરત કંકણી ઊઠી છે. કારણ, દીનતાણુ પ્રતિપાલ અને ‘ ગીતામૃતનું ’ પાન કરાવનાર મધુસૂદન પૃથ્વીનો ભાર ઊતારી પોતાના પુણ્ય ધામમાં સિધાવવાના છે. લીલા સમેટી, આવો અનુપમ જ્યોતિ

પૃથિમાંથી અદૃશ્ય થતો હોવાથી, અશ્વો પણ રૂવે છે, કાગ અને ધુવડ અપશુકનિયાળ અવાજો કાઢે છે. ઘોર અંધકારમાં ભયંકર વિજળીના ચમકારા થાય છે; ભાનુનો પ્રકાશ નિસ્તેજ થયો છે. વન ને વાટિકા ઉપરથી નૂર અદૃશ્ય થયું છે. ધેનુનું વૃન્દ અશ્રુ સારે છે. કોકિલાએ પોતાનો મીઠો ટહુકો અંધ કર્યો છે; ને આમ્રડાળ સૂની પડી છે. મનુષ્યોના સ્વભાવમાં પણ પરિવર્તન થયું છે. અવનિમાં બધું ઊત્તડું જ ભાસે છે !

દિન પસડ્યો છે; ઘડી પસરી છે. શેષ નાગને પણ હંફાવનાર માંસ એક પારધિના શરતો ભોગ થઇ પડ્યા. ગાન્ડીવપાણિ અમૃતનું તેજ હરાયું; અને તે જ ધનુષ્યને તે જ ખાણ ધરનાર અમૃતને કાપાએ લૂંટ્યો. આ પ્રસંગ નીચેની લીટીઓનું સ્મરણ કરાવે છે.

“ સમય ખડો ખત્રવાન હે નહિ પુરુષ બલવાન;

કાળે અમૃત લૂંટીઓ, યેહિ ધનુષ યેહિ ખાણ.”

મેધ જહોણી=વરસાદ વગરની; અનિલતહરી=પવનની લહેરો; ધૂમ્ર=ધુમાડો; વૃન્દ=ટોળું; કરાલ=ભયંકર; દુષ્કૃતિ=ખરાબ કામ; વ્યામોહિની=મોહ ઉપજાવનારી; ઉત્કૃષ્ટ=પ્રકૃતિવન; દાહ=આગિ; ચલ=ચરતું; આન્ડવ=એ નામનું વન; મધવા=ઇન્દ્ર; પિષેપત્ર=પીપળો; રાજ્ય-ધુરા=રાજ્યની લગામ.

(૧૨) ધર્મ સંકેટ.

આ કાવ્યમાં પોતાને શરણે આવેલાને-શરણે આવનાર રંક હો કે રાય, કે ગમે તે ક્ષુલ્લક પ્રાણી હો ત્હને-પોતાનો પ્રાણ જતાં પણ વાંકો વાળ ન થવા દેવો-એ પ્રાચીન આદર્શ શિબિરાજના વૃત્તાંતથી આવેલો આયો છે. શિબિરાજની સ્થિતિ તો ઘણી વિચિત્ર છે; કફોડી છે.

એક તરફ શરણે આવેલા હોલાતું રક્ષણ કરવાનો રાજનો ધર્મ છે; બીજી તરફ, રાજ પાસે ખાજ પોતે તથા પોતાનાં છોકરાં ભૂખે ટટજે છે. ત્હમને સાઈ પોતાના ભક્ષ હોલાને, એને સ્વાધીન કરવાતું કહે છે.

રાજને આવું ધર્મસંકટ આવી પડ્યું છે; અને તહેનો ખુલાસો-એ પોતાનું માંસ આપીને કરે છે, અને પોતાનું આખું શરીર પણ ખાજને અર્પતાં ડગતો નથી.

અડોલ=સ્થિર; શશિપતિ=ઈન્દ્ર; ખાજ=એક જાતનું શિકારી પક્ષી; અલિપ્ત=લેગ વગરનું; શમ, દમ, સત્વનાં તત્વો=સત્વગુણના ધર્મો શાંતિ, દાંતિ ક્ષમા વગેરે છે.

(૧૩) સાધ્વી રાજુલ.

કાળ્યના પહેલા ભાગમાં પોતાને સાર અસંખ્ય પશુઓનું ખલિદાન અપાવવાનું હોય નેમીનાથને ઉપજેલા વૈરાગ્યનો તથા એમણે જિન પ્રભુની સેવામાં રહેવાની ને પૃથ્વીમાં અહિંસા-મંત્ર શીખવવાની પ્રતિજ્ઞાના પ્રસંગ વર્ણવામાં આવ્યા છે.

પાછળના ભાગમાં રથનેમીના પાત્રમાં મનુષ્યની નૈસર્ગિક નિર્બળતાનું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. નભમાં આભલાં છવાયાં છે, સંધ્યાનો સમય છે, મયૂર ટેકા કરી રહ્યા છે, ઠંડો પવન વાય છે, જૂઠું જાંઘ, ચપો, પારિજાતક અને ગુલાબનાં પુષ્પો ખીલી રહ્યાં છે, ને ઝરમર વરસાદ વરસી રહ્યો છે.

કામોદીપનની સર્વ સામગ્રી તૈયાર છે. એવામાં રથનેમીની નજર નગરમાંથી આવતી માતૃતુલ્ય ભાભી રાજુલ-જેનું અંગ નવયૌવનથી વિકાસી રહ્યું હતું તહેના ઉપર પડે છે. રાજુલના એ પૂર્ણ ખીલેલા ગોરા અંગઉપર એનું વસ્ત્ર વરસાદને કીધે ઝહાંટી ગયું છે.

ખિચારો દીયર મહાવ્રતધારી છતાં પણ પોતાની ભાભીના જ રૂપયૌવનથી વિજલ જાને છે. કામવાસનાનો સંચાર એના મનમાં થાય છે; અને એનો મનોનિગ્રહ તૂટી પડે છે. ખિચારો મનુષ્ય !

(૧૫) પરમાર જગદેવ.

આ કાવ્ય, 'પરમાર જગદેવ, તહેની પત્ની વીરમતી તથા તહેના કુમારની આદર્શ સ્વામિભક્તિ આલેખે છે. જગદેવ પોતાના 'શતપાલક' સ્વામીને સટે પોતાની જીંદગી આપવા તૈયાર થાય છે.

વીરમતી પણ એ નિશ્ચયને વધાવી લે છે, પોતે પણ મરવાનો નિશ્ચય કરે છે. પોતાનાં પાલકોનો વિચાર આવતાં તહેમની પણ આહુતિ આપવાનો જ નિશ્ચય કરે છે. જગદેવને પોતાના તથા પોતાનાં પાલકોના ખલિદાનથી પોતાના સ્વામીનું આયુષ્ય વધારી રાખજીતું લૂણ હલાલ કરવાનો અને તહેની પત્નીને પોતાના પતિ સાથે મરી, સતીધર્મ ખજવવાનો અભિલાષ છે. કુમારને પણ પોતાની ક્ષત્રિયવટ પ્રાણાંતે પણ જીવવાની હોંસ છે.

તિ મેર=અંધાર; અર્યા=પાર્થના; નરશાહ્લ=માણસનાં વાધ જેવો;
વિશ્વંભર=વિશ્વનું ભરણ પોષણ કરનાર વિષ્ણુ; દૈત્યમર્દિની=દૈત્યને મારનાર દેવી; અનુરકત=જાલા; મીન=માછલી; વિદાર=કાપી નાંખું;
અમી=અમૃત.

(૧૬) નવરોઝ.

કાવ્યના પહેલા ભાગમાં શહેનશાહ અકબરના વખતમાં ભરાતા નવરોઝ મેળાનું સુંદર વર્ણન છે. પાછળના ભાગમાં અકબરની કામવાસનાનો ભોગ થઇ પડેલી વીકારેનરેન્દ્રની રાણી લાલખાએ પોતાના શીલ ખાતર ખતાવેલા શૈર્યનું વર્ણન છે. શહેનશાહના વૈભવમાં અંબધ ન જતાં, ખળાતકારની ધમકી આપતા એ કામૂક ઉપર લાલખા—

‘ધૂરડી સિંહણી જેવી, કઠારી કર ખેંચતી
પરહસ્તે કદિ દીડી કહો કે જીવતી સતી ?’
છંછેડાઈ સતી ભારે, ઝેરીલી નાગણી સખી:
તિરસ્કારતણા ભાલા, નેત્રથી વરસાવતી !

ખિચારો શહેનશાહ ! ‘શીરે ગાજતા મૃત્યુ’થી ગભરાઈ, લાલખાની
માશી માગી, તેને નવરોઝ બંધ કરવાનું વચન આપે છે. ‘શરમની ક્યામ
શાહી તો ઢળી છે શાહને મુખે.’—તે લાલખા જેવી ક્ષત્રિયાણીના
સતીત્વના પ્રતાપેજ.

હાટ=દુકાન; પીવાસુ=પીવા ઇચ્છતો; નમાવ્યું—નમાવરવ્યું.

(૧૭) કૃષ્ણાકુમારી.

પોતાને સાર પોતાના દેશ ઉપર આવતું દુઃખનું વાદળું વિખેરવા
માટે મૃત્યુને પણ વખાવી લેતી કૃષ્ણાકુમારીનું કરુણ ચિત્ર આ કાવ્ય આપે
છે. ‘જીવું તો રાજ્યને હાનિ, મરું તો સુખશાન્તિ છે: તો કાં ના વધાવું
હું મૃત્યુના પુણ્યપંથને ?’ એવો વિચાર કરનારી અમર્યાદાઓ પર
વિરલજ છે !

હુમ=વહલી=સોનાની વેત્ર; સદ્દતે=ઘેર; સેજ=પથારી; જામ=ખાલો;
દંડા કરાલે=કાળની વિકરાલ દાઢે-મૃત્યુએ; વિદાયું=ગયું.

(૧૮) માન-ભંગ.

આ કાવ્ય ક્ષત્રિયાણીઓના સાચા ટેકનું ચિત્ર રજૂ કરે છે. રત્નસિંહને
હાનના બેજ દિવસ પછી લગાઈમાં જવાનું રાજનું ફરમાન થયું છે;
પોતાની પ્રિયતમા ચંદ્રસુખીની વિદાય લેતા એ જાય છે.

‘ મુઘ્ધા રસીલી નવોદાને ’ છોડીને જવા એનું હૃદય આનાકાની કં
છે; અને એને શીયળ સાચવવાની સાવધાનતા રાખવા કહે છે.

ક્ષત્રિયાણી એ બાબત પોતાના પતિને નિશ્ચિંત રહેવાને ખાત્રી
આપે છે;

“ રાણી રિપુ ધુમી રહો રણુ રંગમાંહે
છો દેહ જાય પ્રિય કીર્તિ અખંડ કાળે ”

એમ કહે છે. રત્નસિંહને પ્રાણની તો પરવા નથી પણ એને ચિંત
પોતાની પત્ની વિશે જ છે; તેથી બીજાવાર સતીધર્મ સાચવવાની એ
સૂચના કરે છે.

અંદ્રમુખી એવી શંકા ન રાખવા વિનવે છે; અને પોતાને સાથે
લેવાની ઇચ્છા બતાવે છે. રત્નસિંહને પત્નિને સાથે લઇ જવાનું
ઇચ્છા નથી. ફક્ત એની ચિંતા અંદ્રમુખી પોતાનો ધર્મ પાળે એટલીજ છે

એ વિદાય લઇ બહાર ગયો; છતાં પ્રાણીનું હૃદય અધીરું હતું.
હૃદયીએથી પણ ત્રીજાવાર નીતિથી રહેવાનો સંદેશો કહેવડાવ્યો. તો પણ એ
સંતોષ વળ્યો નહીં. ઘોડા ઉપર બેસતે બેસતે પણ ‘ કરબે શીલ રક્ષાય
એવી શિખામણ કહેવડાવી.

આટલો બધો પોતાના પતિનો અવિશ્વાસ બેતાં માનિની ‘ મા-
ભંગ ’ થઇ. ભોગી ભ્રમરનું મન પુષ્પમાં ભમતું રહેશે તો વીર-ધર્મ
ચૂકશે એવા વિચારથી એ ‘ અગ્નિસરિખી ’ વીરાંગનાએ પોતાનું શિ-
તલવાર વડે કાપીને પતિ પાસે મોકલાવ્યું; ને કહેવડાવ્યું કે—

‘ જોહરનાં બલિદાન દેતાં ટેક ચૂકે નહીં:
કરવું પછી નિદાન, નાથ કર્યું મહેં પહેલું તે !
બેલો રણમાં રંગ, હાક વગાડો પૃથ્વીમાં:
પછીથી ફાગ વસન્ત બેલીશું સુરપુરમાં. ’

રત્નસિંહે પોતાની પ્રિયતમાનું મસ્તક ગળે ખાંધી કેસરીયાં કર્યાં;
તે શત્રુને હંફાવ્યો.

જ્યહારે વીરનરોને ઉત્સાહ આપનારી અને પોતાનો ધર્મ ન ચૂકનારી
વીરાંગનાઓ હિંદમાં હતી ત્યારે હિંદુસ્તાનની જાહોજગાવીને પણ
અવધિ નહોતો.

મીટભરી=એકી ટશે; શંકા-કીટ=શંકા રૂપી કાંડો; શુચિવ્રત=
શીયળનું પવિત્રવ્રત; રૂંઢમાલ=માથાની ઓપરીનો હાર; વનરાજ=સિંહ;
સોદામિની=વિજળી.

(૧૯) ખલિદાન.

આ કાવ્ય જોધપુરના રાજા જસવંતસિંહની રાણી રાજેશ્વરીનું
પરાક્રમ વર્ણવે છે. જ્યારંગઝેએ ત્હેના પતિને દગો દઇ મારી નાખ્યો
હતો; અને ત્હેના દીકરાને પણ પૂરો કરવાની યુક્તિ કરતો હતો. એનું
વૈર લીધા વગર ખીજી રજપૂતાણીઓની પેઠે જુહાર કરી પોતાનું ખલિદાન
ન આપતાં, લંડાધમાં લડવા હાથી ઉપર બેસીને એ આવી. સતત સાત
દિવસ સુધી મોગલો સાથે એ વીરરમણી લઢી, અને કેટલાએ મોગલોને
યમસદને પહોંચાડી, હાથી ઉપર ગોઠવી રાખેલી રાખની થેલી એણે સળગાવી
છે. છેવટે રજપૂતાણી સમરાંગણમાંજ બળી મરમ થઇ.

પરિધાન=લુગડાં; રૂંઢ=ખભો; રાજતી=શોભતી; મહિષાસુરમર્દિની—
મહિષાસુરને મારનાર અખંખામાના જેવી ભયંકર.

રજપૂતોનાં ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ “ કેસરીઆ ” નો ઘટતો જવાબ રજ-
પૂતાણીઓ ‘ જૈહર ’ થી વાળતી એ પ્રસંગ હિંદવાસીઓને નવો નહીં લાગે.
પદ્મિની, રાજેશ્વરી, વગેરે રાણીઓનાં યશોગીતમાં આ જૈહરનાં કાળજી
કંપાવનાર અને હૃદય ચીરનાર વર્ણન બહુ ભભકભરી વાણીમાં લખાએલાં
મળી આવે છે. આ કાવ્યમાં એ ‘ જૈહર ’ તું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

વિજયી શત્રુના હાથમાં સપડવાને બદલે રજપૂતાણીઓ મૃત્યુજ
પસંદ કરતી. સૈંધીમાં સિન્દૂર પૂરી એ વીરાંગનાઓ જાણે રાસ રમવાજ
ભેગી થતી ન હોય એવા ઉમંગથી અગ્નિને બળિદાન આપતી.

સર્વ-ભક્ષી=બધાતું ભક્ષણ કરનારો અગ્નિ; કનકસરખી=સોના જેવી.

કાવ્ય-સંગ્રહમાંનાં ક્ષત્રિય પાત્રો.

આ કાવ્ય-સંગ્રહમાંનાં છ કાવ્યોમાં (૧૪-૧૯) ક્ષત્રિયોનાં
યશોગાન છે; અને એ છ એ કાવ્યોમાં ક્ષત્રિયોનાં શૌર્ય, સ્વામી ભક્તિ,
દેશહાઝ ને ટેક તથા ક્ષત્રિયાણીઓના પાતિવ્રત્યની સારી ઝાંખી થાય છે.

ક્ષત્રિયાણીઓને શીયળ બહુ જ્ઞાલું છે. ‘ મરૂં કાં તો મારૂં, શિયળ-
વ્રત હું ના ત્યજું કદી ’ એવો પતિવ્રતા વીરમતીનો દૃઢ નિશ્ચય છે.
લાલખા શહેનશાહ-અકબરના વૈભવથી અન્નદા, શીયળભંગ થવા દેતી
નથી. ક્ષત્રિયાણીઓ પોતાનો ધર્મ ખરેખર રહમજે છે. પોતાના શિયળ-
ભંગ કરતાં હૃમતે મૃત્યુ વધારે જ્ઞાલું છે. અને તેથી જ વિજયી શત્રુના
હાથમાં સપડતાં પહેલાં તેઓ અગ્નિમાં ઉમંગથી બળી મરે છે.

એમના શૌર્યનો પણ અવધિ નથી. કટારી-એ વીરમતીની
‘ નિશદિનતણી સહચરી છે ’ ! એના શીયળ ઉપર હુમલો ખનારને
ચંડીસમી એ વીરાંગના, પોતાની કટારીનો સ્વાદ ચખાડે છે.

લાલ્યા એની પાસે અયોગ્ય માગણી કરતા કાનૂક ઉપર સિંહણી સમી ધસે છે; અને ખુદ શહેનશાહ અકળરતે પણ ક્રુનવે છે. રાજેશ્વરી પોતાના પતિને દગો કરી મારનાર સ્લામે, જાણે મહિષાસુરમર્દિની હોય તેમ સતત સાત દિવસ સુધી લટી, અસંખ્ય મોગલોને મારી, વેરની વસુલાત કરે છે. રણમાં સિધાવતા પતિને પણ એમનું કહેવું એમજ છે કે

‘ રાણા રિપુ ધુમી રહો રણ રંગમાંહે
છો દેહ નય, પ્રિય ! કીર્તિ અખંડ કાળે ! ’

પોતાના પતિના દેહની ચિંતા કરતાં, તેઓ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ અને ટેક ખરાબર જાળવે એજ એમની અભિલાષા હોય છે. પોતાનામાં મન રહી જશે તો પોતાનો પતિ રણમાં ખરાબર લડશે નહીં, તે વીરધર્મ ચૂકશે—એ ખીકથી પોતાના ઉપર પતિની પૂરી શ્રદ્ધા ન હોવાથી માનમંગ થયેલી અંદ્રસુખી પોતાનું ગળું પોતેજ કાપી પતિ પાસે મોકલાવે છે. વળી કૃષ્ણાકુમારી પોતાને લીધે આખા દેશ ઉપરના કષ્ટને નિવારવાને મૃત્યુ વધાવી લે છે.

ક્ષત્રિયોની સ્વામીભક્તિનું આખેલુખ ચિત્ર ખરમાર જગદેવના પાત્રમાં ખડું થાય છે. પોતાના સ્વામીની છાંદગી સાડ પોતાની, પોતાની પત્નીની તથા બાળકોની છાંદગીની આહુતિ આપવાનો જગદેવના અંતરનો અભિલાષ છે. પત્ની વીરમતી તથા કુમાર પણ આ વિચારને વધાવી લે છે. જ્યાં આવા વીરો અને વીરમણીઓ હતાં તે હિન્દુસ્તાનનું તો હવે માત્ર ઇતિહાસ સ્મરણ જ રહ્યું છે !

વિવરણ સંપૂર્ણ.